

מאמר מקורי

"לימוד התורה שלנו מגן ושומר גם עליכם": המסגור של תקופות הכינון של ממשלות ישראל האחרונות (2013-2020) ביומונים החרדיים

רבקה נריה-בן שחר*

תקציר

מאמר זה עוסק באופני המסגור של מערכת היחסים שבין החרדים לפוליטיקה הישראלית, כפי שהיא משתקפת ביומונים חרדיים במהלך כינון של שלוש ממשלות חדשות (ה-33, 34, ו-35). ניתוח תוכן איכותני-תמטי של 177 טקסטים העלה תמה הניצבת בבסיס הסיפור: "אנחנו, החרדים" מול "ההם, החילונים ושותפיהם". המאמר יפרוש את הממצאים, המבוססים על טקסטים מהיומונים החרדיים. אלו יאפשרו לענות על שאלות, כגון: מיהם גיבורי העלילה משני הצדדים? מהן הסוגיות הניצבות בבסיס הדיון? מהם האמצעים הרטוריים והשיחיים המופיעים בטקסטים, וכיצד הם יוצרים ומחזקים את התמה? כיצד ומתי נדרשת החברה החרדית, כקבוצת מיעוט, לסמן או לטשטש את גבולותיה והגדרותיה אל מול החברה הישראלית הסובבת אותה? הממצאים מאפשרים דיון מעמיק, בין השאר, על השיח התקשורתי-דתי הכרוך במערכת היחסים בין החרדים לפוליטיקה הישראלית.

מבוא

מאמר זה עוסק במסגור של מערכת היחסים שבין החרדים לפוליטיקה הישראלית, כפי שהיא משתקפת ביומונים חרדיים, במהלך כינון של שלוש ממשלות חדשות (ה-33, 34, ו-35). המחקר הנוכחי מבקש לבחון את ההטיות החדשותיות בעיתונים באמצעות השוואות של סיפורי החדשות אחד לשני, ולא בהשוואת הסיפורים למציאות (Entman, 1989). המחקר מבקש לשאול האם וכיצד המסגרות הדומיננטיות שהופיעו ביומונים החרדיים הנפוצים, בתקופת כינון של ממשלות ישראל ה-33, 34, ו-35 מתאימות לטיפולוגיה של סמטקו וולקנבורג (Semetko and Valkenburg, 2000)? טיפולוגיה זו מציעה חמש מסגרות מדיה חדשותיות: קונפליקט, עניין אנושי, ייחוס האחריות, מוסר, והשלכות כלכליות. נוסף על כך, מבקש המחקר להבין מה ניתן ללמוד מההשוואה התקופתית שבין הבחירות ב-2013, 2015 ו-2020, ומהם דפוסי הדמיון והשוני בבחירת המסגרות בין יתד נאמן להמודיע? לאחר סקירת ספרות קצרה והסבר מתודולוגי מפורט, אפרוש את הממצאים, המבוססים על טקסטים מהיומונים החרדיים. ניתוח תוכן איכותני-תמטי של 177 טקסטים מלמד כי המוטיבים שנמצאו יכולים להתאים לטיפולוגיה המוצעת. ממצאי המחקר מספרים לקוראים שהקונפליקט הניצב בבסיס הסיפור הוא "אנחנו, החרדים" מול "ההם, החילונים ושותפיהם". המסגרות של עניין אנושי, ייחוס האחריות, מוסר והשלכות כלכליות מעשירות ומחזקות את מסגרת הקונפליקט, ועוברות תהליכי שינוי בתקופות שבהן החרדים הם חלק מהקואליציה. ההבדלים בין היומונים זניחים, כיוון שהעיתונים משקיעים בתקופת בחירות בתחזוקת הקונפליקט החיצוני, ולא בסכסוכים הפנימיים. השיח התקשורתי-דתי הכרוך במערכת היחסים בין

* ד"ר רבקה נריה-בן שחר (Rivka.nbs@gmail.com), המכללה האקדמית ספיר.

החרדים לפוליטיקה הישראלית מאפשר דיון מעמיק. לפיכך הדיון יעסוק, בין השאר, בסוגיות של יחסי רוב ומיעוט ומיקוד שליטה, ובמקומה של התקשורת המגזרית בסימון וטשטוש גבולות בין קבוצות.

תקשורת חרדית בישראל

החברה החרדית בישראל מורכבת מקהילות מגוונות, ביניהן חסידים, ליטאים וספרדים. הערכים המרכזיים שלה הם לימוד תורה, שמירת מצוות קפדנית, סמכות חכמים וצניעות (אלאור, 1992; סיון וקפלן, 2003; פרידמן, 1991; Taragin-Zeller, 2014). המיעוט החרדי מונה כ-12% מאוכלוסיית ישראל ושומר על דפוסי בדלנות בלבוש, בחינוך ובמגורים (מלאך וכהנר, 2020). בשנים האחרונות מאתגר עולם המחקר את ההגדרה המקובלת של החרדים כ"תרבות מובלעת" (Almond, Appelbaum & Sivan, 1991), ומצביע על מערכות יחסים רבות ומגוונות בינם לבין הזרם המרכזי הישראלי (קפלן ושטדלר, 2012). בין השאר, הדבר מתבטא בכך שרוב החרדים מצביעים לכנסת ונוקטים בשיטות פרגמטיות ביחס למדינה (בראון, 2017). הגידול המהיר של החברה החרדית, יחד עם שינויים תרבותיים-כלכליים ותמורות בהנהגה, הובילו ליצירה של זהויות וקבוצות חרדיות חדשות. ניתן להצביע על רצף בין אולטרה-שמרנות לבין חרדיות מודרניות (כהנר, 2020).

מחקר זה מתמקד ביומונים חרדיים, המהווים חלק מאמצעי התקשורת הפונים לקהל חרדי בישראל. המושג "אמצעי תקשורת חרדיים" כולל לא רק מדיה מודפסים (יומונים, שבועונים, ירחונים ותקופונים שונים), אלא גם ערוצי רדיו חרדיים (כגון "קול ברמה" ו"רדיו קול חי") ומגוון אתרי אינטרנט (כגון: "בחדרי חרדים" ו"כיכר השבת"). כהנר (2020) מתארת עליה בצריכת תקשורת לא ממסדית בחברה החרדית, הכוללת בידור ורשתות חברתיות (כגון: פייסבוק, ווטסאפ, אינסטגרם וטוויטר). צריכת האינטרנט בכלל, והתקשורת הלא ממסדית בפרט, עלתה בשיעור ניכר מאז תחילת מגפת הקורונה (אבן צור ופרידמן, 2020; מלאך וכהנר, 2020).

מדי יום מופיעים מספר יומונים חרדיים, הפונים בעיקר לזרם המרכזי של החברה החרדית האשכנזית – חסידים וליטאים – מצביעי יהדות התורה. תיאור מפורט של מבנה העיתונים, תוכניהם וקהליהם הוא מחוץ למסגרת של מחקר זה (ראו פירוט: כהן, 2013; Cohen, 2012). הנפוצים שבהם הם **המודיע** החסידי – בטאון אגודת ישראל, ו**יתד נאמן** הליטאי – בטאון דגל התורה (סקר TGI, 2018). נתוני התפוצה שלהם גבוהים יחסית ליומונים בתשלום שאינם חרדיים, המופיעים בארץ ובעולם. הסיבה המרכזית לכך היא שהיומון הוא אמצעי התקשורת החרדי בעל רמת הלגיטימציה הגבוהה ביותר במגזר (נריה-בן שחר, 2008). הכותבים בעיתונים מכירים את קהליהם ומשתמשים בקודים המבטאים את היררכיית ההנהגה בקבוצות החרדיות השונות. הם נשענים על השליטה האסוציאטיבית של הקוראים בקאנון של המקורות היהודיים המסורתיים הקלאסיים ונוקטים בלשון ובדימויים ציוריים ומליציים וברטוריקה חריפה ותוקפנית (קפלן, 2001, 2007). לעיתים קרובות הם כותבים בשמות עט או חותמים בראשי תיבות בדויים. שיטה זו מאפשרת כתיבה ניטראלית מבחינה מגדרית (נשים כותבות על נושאים "גבריים", ולהפך). היא אף מאפשרת כתיבה של טקסטים רבים על ידי אותו הכותב, באותו הגליון.

היבטים תקשורתיים של יחסי מיעוטים וזרם מרכזי

לפי טאיפל וטרנר (Tajfel & Turner, 2004), כאשר מתקיים מצב בין קבוצתי מובחן, פרטים פועלים כחברים בקבוצה, יותר מאשר כאינדיבידואלים. ההטיה התוך קבוצתית מובילה לכך שחברי הקבוצה

מעדיפים את בני קבוצתם, מעריכים אותם כטובים יותר ומתנהגים בהתאם. מדובר במנגנונים מורכבים, פנימיים וחיצוניים, של יחסי פרט-קבוצה. טאיפל וטרנר מצאו שרמת ההערכה הקבוצתית היא מרכיב בהערכה העצמית של הפרט. לפיכך, כאשר הפרט תופס את קבוצתו כנעלה יותר מקבוצות אחרות, ההערכה העצמית שלו גוברת. לכן, קבוצות חברתיות משקיעות אנרגיה רבה להפריד את עצמן זו מזו. כך הן משוות את עצמן לקבוצות אחרות, משיגות ומתחזקות עליונות על קבוצות אלו; וכתוצאה מהשוואה זו מעלות את הסטטוס הקבוצתי והאישי של חבריהן.

סוגיות של סטטוס אישי וקבוצתי הן אינהרנטיות למערכת היחסים המורכבת בין הזרם המרכזי לבין קבוצות מיעוט בכל חברה. חברי קבוצת המיעוט משווים את עצמם לקבוצת הרוב, וכך בונים ומחזקים את הזהות שלהם. זהות זו טומנת בחובה, בין השאר, שאלות הקשורות לצריכת תקשורת בקרב הקבוצות השונות (קמה, 2016; Kama, 2004). כיוון שאמצעי התקשורת של קבוצת הרוב כוללים ייצוגים שליליים של קבוצות מיעוט, הם מחזקים תפיסות עצמיות שליליות בקרב בני קבוצת המיעוט, המובילות לניכור חברתי מקבוצת הרוב. לדוגמה, שניד (Snead, 1994) בחן דימויים וייצוגים של דמויות שחורות בקולנוע ההוליוודי. הוא הראה כיצד סרטים אמריקאים עוסקים במערכות יחסים בין דימויים, ולא (רק) במאפיינים מובחנים של דמויות שחורות או לבנות בנפרד. לדבריו, קיימים שלושה כלים עיקריים, היוצרים אצל הצופים חווית הנאה מעצם הזיהוי: מיסטיפיקציה, סימון ומחיקה. המיסטיפיקציה מובילה לחיבור מורכב בין הדימויים, היוצר בתורו הערכה סמיוטית וסכימה גדולה ורחבה יותר מכל דימוי בנפרד. הסימון מדגיש את צבען (השונה) של הדמויות השחורות; והמחיקה מאפשרת הדרה, ביטול וצמצום של דמויות שחורות עצמאיות.

לעומת הדימויים של קבוצות מיעוט בתקשורת הרוב, מקומן באמצעי התקשורת המגזריים שונה לחלוטין. אמצעי התקשורת המגזריים מכונים גם תקשורת מרחבית, שבה קבוצות המיעוט משוחחות בינן לבין עצמן. הם "מאפשרים לבני מיעוטים פתחון פה חופשי מכבליה של התרבות הדומיננטית, ובמקביל הם ממלאים תפקיד של גרעין התלכדות לצורך התארגנות חברתית ופוליטית, על סמך חוויות משותפות" (קמה, 2008, עמ' 30). התקשורת המגזרית כוללת ייצוגים חיוביים ומגוונים של קבוצות השוליים, מאתגרים את הסטריאוטיפים המקובלים ומחזקים את השייכות והגאווה האתנית (Ramasubramanian, Doshi, & Saleem, 2017). הסוגיות המורכבות של מערכת היחסים בין התקשורת של הזרם המרכזי לקבוצות המיעוט רלבנטיות הן למחקרי קהל והן למחקרי ייצוג. מחקרי קהל שנערכו בישראל מלמדים כי קיימות בישראל קבוצות מיעוט שצורכות – מעבר לאמצעי התקשורת המגזריים – גם תקשורת של הזרם המרכזי (למשל: אליאס, 2005; גבל, 2006; נוסק ואדוני, 2007; Adoni, Caspi, & Cohen, 2006). בקהילה החרדית בישראל חל איסור גורף לצרוך תקשורת חילונית, אולם צריכה של תקשורת חילונית אכן מתרחשת (כהנר, 2020; נריה-בן שחר, 2008).

קיימים מחקרים רבים העוסקים בייצוגים של קבוצות מיעוט ישראליות שונות בתקשורת הרוב הישראלית (כגון: אברהם, 2001; קמה ופירסט, 2015; שירן, 2001; Avraham, 2003, Avraham & First, 2010a, 2010b). מחקרים המתמקדים בתפיסות של המיעוט את קבוצת הרוב וייצוגיה באמצעי התקשורת המגזריים משלימים את ההיבטים השונים של מורכבות היחסים (גבל, 2006; כץ, 2017; קפלן, 2006; רינאווי, 2007). ייצוגים של הזרם המרכזי מופיעים גם בעיתונות המגזרית של הקהילה החרדית. בעבר, נערכו מחקרים בעלי גוון עיתונאי, שהתמקדו בייצוגים של הישראליות בעיתונות החרדית (למשל:

אלבויס, 1996; לוי, 1990; מיכלסון, 1990). לאחרונה הופיע מגוון של מחקרים אקדמיים בנושא זה. למשל: ייצוגים של ישראל וישראליות בעיתונות החרדית, שהתמקדו בעשור הראשון לקיומה של המדינה (נאור, 2018; קרן-קרנץ, 2017, 2019, א, 2019 ב), בעימותים של החרדים עם המדינה, כמו בפרשת עמנואל (מלאך, 2013), ואף בפתיחות יחסית להשפעות חילוניות ומודרניות באמצעות מוצרים ומסרים בפרסומות שהופיעו בעיתונות החרדית (צרפתי וזאבי, 2012).

מסגור בתקופת בחירות

מסגרות מדיה הן כלים מושגיים, המאפשרים לאנשים להעריך, לפרש ולהבין את המציאות (Neuman, 1992; Just, & Crigler, 1992). לפי אנטמן (Entman, 1991, 1993), מדובר בבחירה של היבטים מסוימים של המציאות הנתפסת. בחירה זו מאפשרת הבלטה באופנים המקדמים הגדרה מובחנת של בעיות תוך כדי פרשנות סיבתית, הערכה מוסרית ואף המלצה לטיפול. מסגרות אלו מאפשרות לאזרחים לדון באירועים ציבוריים ואף לצמצם את האפשרויות הפוליטיות הקיימות (Tuchman, 1978). המסגרות מאפשרות לזהות, למקם, לתפוס ולתייג את שטף המידע המגיע לציבור (Goffman, 1974). באמצעות תהליך חוזר ונשנה של בחירה, הדגשה והדרה (Gitlin, 1980), מאפשרות המסגרות לזהות תבניות ורעיונות מארגנים, המציעים את מהות העניין ומספקים משמעות לאירועים ונושאים מורכבים (Gamson & Modigliani, 1989). שילוב של סדר יום, הבלטה ומסגור מאפשר הבנה של פעולות ההטיה של התקשורת. פעולות הטיה אלו מלמדות על תפקידיה של התקשורת בהפצת כוח (Entman, 2007).

סמטקו וולקנבורג (Semetko & Valkenburg, 2000) הציעו טיפולוגיה למיון וארגון של חמש מסגרות מדיה: מסגרת של קונפליקט מתארת חוסר הסכמה בין מוסדות, קבוצות ופרטים. סיפור העימות מושך את תשומת הלב של הקהל. למשל, ויכוח פוליטי מורכב ומסובך, כמו מסע בחירות לנשיאות, הופך לקונפליקט פשטני של מאבק אישי. מסגרת של עניין אנשי מעוררת את רגשותיהם של צרכני התקשורת. למשל: הצגת הנושא מנקודת מבט אישית-רגשית או תמונה של פנים אנושיות. כלי זה הופך את החדשות לדרמה רגשית, המושכת את תשומת הלב של הקהל. מסגרת ייחוס האחראיות מתאימה להצגת בעיה באופן השואל מי יצר את הבעיה ולמי היכולת לפתור אותה. הן יצירת הבעיה והן הפתרון יכולים להיות מיוחסים ליחיד, לקבוצה או לממשלה. ייחוס האחראיות לפרטים מסביר בעיות חברתיות ברמה האישית. לכן, למשל, נשים שחורות ועניות מיוצגות כאחראיות לגורלן, ולא השלטון (Iyengar, 1991). מסגרת מוסרית מתייחסת לאירוע או לבעיה מתוך תפיסות יסוד מוסריות או דתיות. מסגרת השלכות הכלכליות מדווחת על בעיה תוך התייחסות להשלכות הכלכליות שלה. אלו יכולות להשפיע על ארץ, אזור, מוסד, קבוצה או יחידים.

מאמר זה מתמקד בשלוש תקופות של בחירות. תקופות אלו מאפשרות בחינה וזיהוי של מסגור חדשותי מוגדר (Kim & Wanta, 2018). הדגשת הקיטוב הבין-קבוצתי בתקופת בחירות היא כלי מוכר ויעיל (Bennett, 2003; De Nooy & Kleinnijenhuis, 2013; de Wildw, Michailidou, & Trenz, 2014), כיוון שמסגור המתאים לערכי הקבוצה מאפשר הזדהות חברתית-קבוצתית והגדרה עצמית (Han & Federico, 2018).

בחינת המסגור ביומונים החרדיים בתקופות הכינון של ממשלות חדשות

המחקר הנוכחי מתמקד בשני היומונים המרכזיים של הקהילה החרדית, למרות שהחרדים חשופים למגוון של דעות. בעשור האחרון עברה הקהילה החרדית תהליך של מעבר מצריכת אמצעי תקשורת מוגדרים, שנקבעו לפי שייכות פנים קהילתית, לצריכה של מגוון ערוצים. התהליך התחיל בצריכת שבועונים חרדיים על-קהילתיים והואף בצריכת אתרים חרדיים (כהנר, 2020). נראה, לכאורה, שבתנאים של מסגרות מרובות, הקהל יכול לבחור מבין מגוון מסגרות חלופיות, העוסקות באותו עניין (Carragee & Roefs, 2004). אולם, למרות שנראה שקיימות מסגרות רבות, עדיין צריכת העיתונות המגזרית בקהילה החרדית היא גבוהה (כהנר, 2020). הקריאה **ביתד נאמן** ו**המודיע** מהווה סמל של זהות ושייכות (נריה-בן שחר, 2012), ולכן התכנים שלהם מופיעים במוקד המחקר.

בחינת ההטיות החדשותיות בעיתונים נערכה באמצעות השוואות של סיפורי החדשות זה לזה, ולא בהשוואת הסיפורים למציאות (Entman, 1989). לפיכך, אבקש לשלב את התובנות הנובעות מהתיאוריות דלעיל ולשאול: (1) האם וכיצד המסגרות הדומיננטיות שהופיעו ביומונים החרדיים הנפוצים, בתקופת כינון של ממשלות ישראל השלושים ושלוש (2013), שלושים וארבע (2015) ושלושים וחמש (2020) מתאימות לטיפולוגיה של סמטקו וולקנבורג (Semetko & Valkenburg, 2000)? (2) מה ניתן ללמוד מההשוואה התקופתית שבין הבחירות ב-2013, 2015 ו-2020? (3) מהם דפוסי הדמיון והשוני בבחירת המסגרות בין **יתד נאמן** ל**המודיע**? שאלות המחקר נגזרות מן ההנחות הבאות: (1) המסגרות הדומיננטיות יתאימו לטיפולוגיה המוצעת. (2) יימצאו הבדלים במסגרות בין 2013, השנה שבה לא נכנסו החרדים לקואליציה, לבין השנים 2015 ו-2020, שבהן הצטרפו החרדים לקואליציה. (3) יימצאו קווי דמיון בין **יתד נאמן** ו**המודיע**: שניהם יתמקדו בקונפליקט החוץ-קבוצתי, כלומר בשייכות לקהילה החרדית לעומת העולם שבחוץ, ולא במאבקים פנימיים. יחד עם זאת, ההבדלים בסיקור יתבטאו בממצאים הנובעים מהשייכות הקבוצתית (ליטאים לעומת חסידיים) ואלו הנובעים מהבדלי הפורמט: **יתד נאמן** הוא פופולרי, בעוד **המודיע** הוא עיתון בעל יריעה רחבה, וניתן להגדירו כאליטיסטי.

שיטת המחקר

כדי לענות על שאלות המחקר ערכתי ניתוח תוכן בשילוב ניתוח שיח איכותני-תמטי. ניתוח השיח, לפי גיל (2011), לא מתמקד רק בשיח עצמו, אלא גם רואה את השפה כמבנה וכמובנית בתוך החברה הנחקרת. הניתוח מתבונן בשיח כצורה של פעולה ומניח ששיח זה מאורגן באופנים רטוריים. בפועל, באמצעות תיאוריה המעוגנת בשדה, ביקשתי לזהות קטגוריות נושאות, לאחדן לכלל מוטיבים חוזרים המעובדים בתמה מרכזית, תוך חיפוש בו זמני של שונות ועקיבות. לאחר מכן, בדקתי האם המוטיבים שנמצאו יכולים להתאים לטיפולוגיה של סמטקו וולקנבורג (Semetko & Valkenburg, 2000).

לפי באואר וארטס (2011), בניה של קורפוס מבוססת על בחירה שיטתית, על פי רציונל חלופי כלשהו לדגימה סטטיסטית אקראית. ואכן, הבחירה השיטתית של קורפוס המחקר הובילה להכללת כל הטקסטים הכתובים שעסקו בפוליטיקה והתפרסמו בעיתונים ובמוספים השונים של **המודיע** ו**יתד נאמן** בשבוע הראשון לכינון ממשלות ישראל השלושים ושלוש, שלושים וארבע ושלושים וחמש. הרציונל התבסס על ההנחה שסדר היום התקשורתי בשבוע זה יהלום את סדר היום הציבורי; ולפיכך, העיתונים יעסקו באופן אינטנסיבי בנושא הממשלות החדשות. ממשלות אלו נבחרו כיוון שמדובר בנקודת מפנה, שלאחריה חזרה לשגרה. בממשלת ישראל ה-33 (2013) החרדים לא שותפו בקואליציה, על פי דרישה

מפורשת של "האחים" יאיר לפיד ונפתלי בנט. בממשלות ישראל ה-34 (2015) וה-35 (2020) חזרו המפלגות החרדיות לחיק הקואליציה. לאחר המערבולות שליוו את שלוש מערכות הבחירות ב-2019-2020, הן אף קיבלו תפקיד של מגשרות וערבות בממשלת האחדות, שבעת כתיבת שורות אלו (אוגוסט 2020) נבחנת מחדש משמעותו.

הקפדתי על ההיבטים של רלבנטיות, הומוגניות וסינכרוניות כדי לענות על הקריטריונים של בארת (Barthes, 1967) לבניית קורפוס. הרלבנטיות באה לידי ביטוי בתמה המרכזית שהופיעה בכל התקופות. ההומוגניות התבטאה בהגדרה ברורה של גבולות המחקר: בחירה של טקסטים כתובים בלבד, בהקשרים פוליטיים, ללא היבטים חזותיים של תמונות ואיורים, הראויים למחקר מקיף ונפרד. הסינכרוניות באה לידי ביטוי בפרק הזמן המוגדר: שבוע סיקור אחד בכל תקופה (22-17 למרץ, 2013; 22-17 למאי, 2015; 22-17 למאי, 2020, סך הכל שלושה שבועות). רכשתי את כל העיתונים שהתפרסמו בשבועות הללו, עברתי עליהם בעיון, וזיהיתי את כל הטקסטים העוסקים בנושאים פוליטיים. בשנת 2013 היו 38 כתבות **בהמודיע**, ו-41 **ביתד נאמן**; בשנת 2015 15 **בהמודיע**, ו-35 **ביתד נאמן**; בשנת 2020 28 **בהמודיע**, ו-20 **ביתד נאמן**. כך הכיל הקורפוס 177 טקסטים: 81 **בהמודיע** ו-96 **ביתד נאמן**. כיוון שקורפוס המחקר הוגבל מראש, הוא כלל את כל אוכלוסיית הטקסטים ללא תהליך בחירה.

תהליך הניתוח כלל קריאה חוזרת ונשנית של הטקסטים, חלוקה לקטגוריות בעזרת תוכנת "אטלס", זיהוי מוטיבים וארגון מחדש של הטקסטים לכלל תמה מרכזית. הניתוח נערך בנפרד לכל תקופה, אולם כיוון ששנת 2013 היתה עשירה במיוחד בטקסטים, נעזרתי בקטגוריות ובמוטיבים שעלו ממנה לצורך ניתוח הטקסטים מ-2015 ו-2020. תוך כדי הקריאה והניתוח, קראתי שוב את המדריך של גיליגן (Gilligan, 2015) להקשבה. היא מציעה לנתח נתונים איכותניים באמצעות שאלות המתמקדות בקולות ובמערכות יחסים: מיהו הדובר ואל מי הוא פונה? באיזה גוף או מרחב פיזי? אילו סיפורים מספר הדובר על מערכות יחסים? באיזו מסגרת חברתית ותרבותית? מהו מקומו של העצמי הדובר ("אני")? בהמשך, היא מציעה לבחון מי (או מה) נמצא בטקסט, מי חסר, מהן המילים החוזרות, מהן התמות המרכזיות, מהן המטאפורות והסמלים, הרגשות, והסיפורים המסופרים. בשלב הסופי ישנה הקשבה ליחסים בין הדוברים/ים לבין האחרים. התובנות הפסיכולוגיות-חברתיות של טאיפל וטרנר (Tajfel & Turner, 2004) השתלבו עם ההצעות המתודולוגיות לקריאה של גיליגן. לפיכך, נטלתי לעצמי חירות להשתמש בכלי המיועד בעיקר לראיונות כדי לנתח תכנים עיתונאיים ולבחון כיצד ניתוח פסיכולוגי משתלב בניתוח שיח של מסגרות מדיה.

ממצאים: מסגרות דומיננטיות בשני היומונים החרדיים בהשוואה תקופתית

למרות שהטיפולוגיה של סמטקו וולקנבורג (Semetko & Valkenburg, 2000) הוצעה במקור עבור תקשורת של הזרם המרכזי, נראה שהיומונים החרדיים מציינים למסגרות אלו. התמה המרכזית, הניצבת בבסיס הנרטיבים של החרדים בשלוש מערכות הבחירות היא "אנחנו, החרדים" מול "הם, החילונים ושותפיהם". היא מדגישה שוב ושוב את מערכות היחסים בין הפרט, הקבוצה, והקבוצות האחרות (Tajfel & Turner, 2004), ושזורה כחוט השני במסגרות השונות שנבחנו. כדי להקל על הקריאה, הודגשו כל (למעט בטקסט אחד שבו הדגשים נמצאו במקור) ביטויי **אנחנו, תורה, ישיבות, רבנים** בציטוטים הבאים. הוטו ביטויי **הם, חילוניים, דתיים לאומיים**. וסומנו בקו רגשות, כגון **קנאה, שנאה** וכן דמויות ונושאים חשובים שהופיעו כמוטיבים חוזרים, כגון **חינוך וגיוס**. תוספות והסברים בגוף

הטקסט סומנו באמצעות סוגריים מרובעים. כך גם קטיעות של הטקסט, מעבר למילים בודדות. האותיות ל.כ. הן ראשי תיבות של "ללא [שם] כותב".

קונפליקט

כדי להתאים את מסגרת הקונפליקט, בדקתי האם וכיצד הטקסטים משקפים אי הסכמה בין מפלגות, יחידים או קבוצות. נראה שהטקסטים מ-2013 מדגישים את אי ההסכמה בין החרדים לבין הקבוצות האחרות באמצעות ההתקפה של ה"הם" על ה"אנחנו":

דבר אחד וודאי הרווחנו, אנחנו, כחרדים, כבר לא נושם בכל פצע וחבורה של ממשלה בה אנו חברים קואליציוניים. נראה איך התקשורת תתייחס כעת ליהדות החרדית, המודרת ומושפלת ומוחרמת [...] בטענות על "החרמת חרדים", חסר מיצוי הולם של המתרחש. שכן, יכולים הם לנסות לרמוס, לגזול, לחמוס ולהשפיל אותנו. אך לעולם לא יוכלו להחרימנו [...] בתמונת עמנו לאורך ההיסטוריה, התחלפו תמונות רבות של כחש, אך לעולם היו [...] אותן דמויות יהודים עבדקנים עטורי זקן (שלום, מ', 20.3.13. מזווית אחרת. המודיע, עמ' ה').

האחדות של "אנו" מתחזקת אל מול הגזרות של "ההם", המאיימים על לימוד התורה. הלימוד, כמאפיין מרכזי של ה"אנחנו", חזר בטקסטים רבים. למשל: "ואם רואים מרשיעי-ברית המבזים את לומדי התורה, יש לדעת שכפי שאומרים מרנן גדולי ישראל שליט"א – הכל מתחיל ומסתיים בנו, בלומדי התורה. שכן אם אנחנו היינו מעריכים כראוי את חשיבותה של התורה, לא היה להם כוח לעשות נגדנו מאומה" (זילברשטיין, 21.3.13. מעיקרי האמונה, יתד נאמן, עמ' 2).

ב-2015 הקונפליקט עדיין קיים, אבל ניתן לראות שתודעת ה"אנחנו" לומדי התורה מלווה באנחת רווחה כללית, שאפשר להניח שמקורה בכניסה מחודשת לקואליציה בתנאים טובים: "צריך לזכור להודות ולהלל לבורא ישתבח שמו, על החסד אשר גמלנו; צריכים לייקר את עובדת נפילת המזידים להרע, גם אם עדיין איננו בטוחים עד היכן ועד כמה יצליחו נציגינו המסורים שיחי, לממש את העברת כל רוע גזירותיהם" (ל.כ. 17.5.15. הד היום, המודיע, עמ' 2).

כל אלו מקרב שונאי היהדות, שתקפו את החרדים בשם "השוויון בנטל", אשר מטרתם הייתה לעקור חלילה תורה מישראל, או להחלישה במידה ניכרת, הם אלו שבעטיים אותו "נטל" הביא להרס המדינה בצורה שיטתית ומתמשכת. הם, ב"חזונם" האנטי-יהודי מהווים את הנטל הכבד ביותר של המדינה, ובגללם הם הגיעו לאותו שפל והתדרדרות, כאשר מהרסיה ומחריביה יוצאים מקרבה (ל.כ. 15.5.15. סמלים לאומיים בהתרסקות, המודיע, עמ' 5).

ב-2020, לאחר שלוש מערכות בחירות סוערות, התוצאה מוגדרת כ"נס": "אין בעל הנס מכיר בניסוי" אמרו רבותינו ודומה כי הציבור החרדי אינו מכיר בנס הגדול שהתחולל כאשר מפלגת כחול לבן פורקה לרסיסים, ויאיר לפיד – האיש שתכנן להגיע כמה שיותר קרוב לבית ברחוב בלפור, קיבל את התפקיד החשוב והמכובד – יושב ראש האופוזיציה (רוט, י', 19.5.20. על הפרק, יתד נאמן, עמ' 61). בהמודיע אפשר לראות נימה של רחמים, המלווה את שמחת הנצחון:

יש מישתקוותם שונה והם נמנים על שתי קבוצות שיש ביניהן מכנה משותף: פוליטיקאים שונתרו באופוזיציה; ואנשי תקשורת, בעיקר פרשנים ומעריכים שכלתחזיונותיהם והנחות העבודה שלהם התבדו, והיו כלא היו, אלו, מתקשים לעכל את העובדה שקמה ממשלת אחדות למרות שהם אמרו בפסקנות ובנחרצות שאין סיכוי שתקום. הם מתקשים לעכל את העובדה, שהערכותיהם, ופרשנויות הלהט שלהם – התבררו כעורבא פרח, חסרי בסיס ונטולי משמעות. [...] אפשר להבין ללבם. קשה מאד לנחול כזו מפלה ולהשאר שווה נפש (ל.כ. 18.5.20. הד היום, המודיע, עמ' 2).

קונפליקט מול הדתיים הלאומיים

הקונפליקט מול ה"הם" מכוון לא רק לכל אלו שאינם "אנחנו", אלא ממוקד באופן ספציפי ב"הם" מסוימים, בני הציונות הדתית. ב-2013, העימות האידאולוגי והפוליטי ארוך השנים בין החרדים לדתיים הלאומיים זוקק. כינויי הגנאי ד"לים ומזרחיסטים הופיעו שוב ושוב בשילוב רטוריקה יצרנית ולעג לסמל הכיפות הסרוגות: "שוב הוכח לעיני כל, שהתנועה הדתלונת החדשה היא רק מוטציה גנטית של שנאת עמי הארצות המזרחיסטית לתלמידי חכמים! אלה אותם המזרחוניקים!" (י.ג., 21.3.13. שבכל דור ודור, יתד נאמן, עמ' 13).

[גפני] סיפר כי פעם אמר לגדולי התורה ש"בציונות הדתית יש 2 חלקים. חלק אחד קרוב לחילוניים, וחלק גדול שיש לו ישיבות, לא 'הסדר', ואצלו לומדי התורה זה דבר רציני שהם יודעים שהעולם עומד על לומדי התורה. כעת אני מבקש פה סליחה מגדולי התורה. הם כולם בבית היהודי אותו דבר. אין הבדל בין ציוניים דתיים עם ישיבות ובלי ישיבות. הם קרובים ליאיר לפיד ולא אלינו (ל.כ. 19.3.13. הרב גפני, יתד נאמן, עמ' 10).

זו גם ההזדמנות להכיר את פניהם האמיתיות של חובשי הכיפות המחוררות. מי שיניף ידו לחתום על הסכם נגד התורה ולומדיה, ייחרט לעולמי עד ברשימה השחורה של שונאי התורה, החל בלבן, פרעה ואנטיוכוס עד המשכילים, הציונים, וחותמי ההסכם הנוכחי (בן שלמה, א' 19.3.13. דעת יחיד, יתד נאמן, עמ' 69).

גם המודיע לא טמן ידו בצלחת, והדגיש את ההבדלים בין הדל"ים לחרדים:

הציונות ההרצליינית כללה בתוכה כל השנים את הציונות הדתית לאומית, ואילו אנחנו, היהדות התורתית, העדפנו להיות מחוצה לה. סבלנו קשות, הופלינו לרעה, הובדלנו לשלילה, שילמנו את מלוא המחיר להיות בחוץ! השכלנו, בחסדי שמים ובמסירות מורינו ומאורינו, לשמור על עצמאותנו החברתית, על ייחודנו, על זכותנו לחיות בעתיקותינו, לא להיות 'ציונים'! רק בזכות זאת הגענו עד הלום, בכבוד ובגאון. אותן תנועות ציוניות, כפרניות, לאומניות ודתליות, קשרו בינן לבין עצמן קשרים פוליטיים ושלטוניים, מהם הן נהנו שנים רבות לפני הקמת המדינה ושנים רבות לאחר הקמתה. וויתרנו וויתור מלא על מנעמי שלטון [...] רק מחמת היותנו קנאים לאורח חיים תורניים במלואם (טננבוים, 22.3.13, עם התורה אינו הלאום הציוני, המודיע, עמ' ה).

ב-2015 הדתיים הלאומיים אינם מסומנים כאויב. בשני העיתונים מופיעים אזכורים מינימליים: "שר החינוך [...] הוא יו"ר הבית היהודי, נפתלי בנט" (רוזן, 20.5.15, ח"כ הרב ליצמן, המודיע, עמ' 1). ביתד

נאמן יש התייחסות מעט צינית: "צלם לע"מ [...] הניח להם לתפוס מקום באופן חופשי, איש איש כרצונו. השרים בנט ושקד נעמדו מאחורי גבו של ראש הממשלה. האחרונים שהצטופפו, תפסו את המקום הכי בולט (זיסמן, 22.5.15, שאלת ההישרדות, **יתד נאמן**, עמ' 13).

ב-2020 ימינה, מפלגתם החדשה של בנט ושקד, לא נכנסה לקואליציה. העיתונים החרדים חגגו ומנו שורה של סיבות לכישלונה של ימינה: הראשונה היא חילוניותה של שקד: "שקד", שאין חולק על כישוריה והצלחתה בתפקידה כשרת משפטים, היא אשה חילונית, שאולי מייצגת את מחנה הימין, אך לא את הלאום-הדתי" (י.נ. 17.5.20. סרח העודף, **יתד נאמן**, עמ' 9). הסיבה השניה היא ניתוק מהרבנים ומהתורה:

[בנט] הכריז, כי מפלגתו מתנתקת מהפלב שבתוכה, המייצג את המפד"ל לשעבר, וזאת בגלל שאין רצונו להיות כפוף להחלטות של הרבנים. [...] אמנם, בנט וחבריו מתיימרים לייצג את אלו הנקראים "דתיים - לאומיים" וכן "ציונות דתית", אך [...] אם אין שמים את ה"דתיות" לפני ה"לאום" וה"ציונות", כאשר גורמים אלו אינם יונקים את הווייתם וקיומם מהתורה ומורשת ישראל העתיקה אין לגופים אלו זכות קיום (קלוגמן, מ' 20.5.20. איפכא מסתברא, המודיע, עמ' ד').

טקסטים אלו מלמדים כי לחרדים מערכת יחסים מורכבת עם הדתיים הלאומיים. לכאורה, המכנה המשותף של הדתיות – האמונה ושמירת המצוות – עשוי להיות חזק יותר מהמכנה המשותף של הדתיים עם החילוניים – השרות בצבא והתפיסות המודרניות. אולם נראה שהחרדים חוששים מההשפעות הליברליות שהם מייחסים לדתיים הלאומיים, הפוגעים בהגדרה החרדית של גבולות הזהות הקהילתית (נריה-בן שחר, 2008).

חינוך וגיוס

הנושאים הנמצאים בבסיס הקונפליקטים בין החרדים ל"הם" הם חינוך וגיוס לצה"ל. הוויכוחים הפוליטיים-כלכליים-סוציולוגיים-היסטוריים העוסקים בלימודי ליבה ובגיוס החרדים לצה"ל הם בין המורכבים ביותר בארץ. בעיתונות החרדית של אחרי הבחירות נושאים אלו מוצגים באופן פשטני כמאבק בין שני כוחות, בהתאם לטענה של סמטקו וולקנבורג (Semetko & Valkenburg, 2000). נראה ששתי הסוגיות המרכזיות האלו, שהטרידו את החרדים ב-2013, עוברות תהליך של הרגעה במהלך 2015-2020. הטקסטים ב-2013 מתמקדים בהסכמים הקואליציוניים הכוללים החלת לימודי ליבה לחרדים: "ההסכמים זוממים להתערב בתוכניות הלימודים של מוסדות החינוך החרדים ולפגוע בחינוך הטהור של הילדים המשתייכים לציבור החרדים [...] שאינם מאפשרים הכנסת תוכניות לימוד שאינן לרוחם [...]". (ל.כ., 17.3.13. ממשלת זדון, **יתד נאמן**, עמ' 4). הפחד מההשפעה מוביל לכך ש"הציבור החרדי [...] מתפלל ומייחל, שלא יעלה בידם של עניינים לפגוע בחינוכם הטהור של ילדי ישראל, שהם לא ימיטו עליהם את יקידמתם' ההרסנית לנפש. [...] עלינו לשמור על חינוך ילדינו, לא לתת לידים זרות לנסות להשפיע עליו" (מ.ה., 18.3.13. הד היום, המודיע, עמ' א').

כמו החינוך, גם הגיוס לצה"ל מוצג ב-2013 כניסיון לחלן את החברה החרדית: "לא הצבא הוא בראש מעיינינו, לא שווינו ולא נטל, אלא רק למנוע מהציבור החרדי להמשיך ולהתקיים ולחיות על פי אורחות חיים ואפיונו, ולהכניסו תחת 'כור ההיתוך' החילוני של החברה הישראלית" (ל.כ., 18.3.13. המתווה לחורבן עולם התורה. **יתד נאמן**, נספח ג'). גם כאן באה לידי ביטוי התמה של "אנחנו" מול "הם" ובאיום

על לימוד התורה: "אנחנו בציבור החרדי נמשיך אי"ה לראות את המשך הפריחה בעולם התורה [...] אף אחד לא יתגייס מקרבנו [...] אנחנו מתנגדים לכל פשרה [...] נתמודד בכל כוחנו עם מאבק אנטי-דתי נמשך וקשה זה, שאותו פתחו נגדנו ונגד הרבנים שלנו" (ליצמן, י' [ציטוט נאום] 19.3.13. המודיע, עמ' א').

הטקסטים ב-2015 מלמדים כי הגזירות והאיומים "שלהם" לא הכניעו את עולם התורה "שלנו": "חרף הגזירות הקשות והניסיונות החמורים למעט מלומדי התורה באמצעות הערמת קשיים על בני הישיבות הקדושות ואברכי הכוללים וגלי ההסתה הנוראיים [...] ראשי ומנהלי המוסדות נאבקים במסירות נפש להחזקת מוסדות עולם התורה" (ל.כ., 22.5.15. בפרוס חג, יתד נאמן, עמ' 4). גם בהמודיע חוגגים הכותבים את ניצחונם: "כאשר בראש חודש אדר תשע"ד עמדו כמיליון יהודים ברחובה של עיר בירושלים והתפללו להעברת רוע גזירת הגיוס ושאר גזירותיה של הממשלה הקודמת – איש לא היה יכול להעלות בדעתו, שקיצה של הממשלה הזו כל כך קרוב" (ל.כ., 17.5.15. הד היום, המודיע, עמ' 2). ב-2015, כחלק מאווירת הניצחון הכללית, הכותבים חוגגים בהומור את יתרונות החינוך החרדי:

וכאן בדיוק אנו מגיעים לנושא הכאוב, הפצע הפתוח, הלא הוא החינוך החרדי שמסרב בעקשנות להכין את בוגריו להשתלבות בחברה הישראלית. כל הסיפור של הליביה, המיציב ושאר ראשי התיבות הם רק קצה הקרחון. [...] ידוע למשל שילדים בחינוך החרדי לוקים בעודף נימוס כרוני. אין זה סוד שבמערכת החינוך החרדית קיים מחסור חמור באלימות – והיינו מסתפקים אפילו באלימות מילולית. אין ספק כי מדינת ישראל נכשלה כישלון חרוץ בשילוב המגזר החרדי בחברה הישראלית למרות כל ניסיונותיה. עם זאת, למצב הזה אחראים בעיקר ראשי הציבור החרדי לדורותיו. משום כך אין להם להלין אלא על עצמם כשהם מתלוננים על חוסר ייצוג מספק במוסדות ממלכתיים ותיקים כמו מעשיהו ודומיו (שפיגלמן, צ' 22.5.15. די לחכימא, יתד נאמן, עמ' 35).

בדיקה חוזרת ונשנית של הטקסטים משנת 2020 מעלה כי בשני העיתונים החינוך לא מופיע בפני עצמו. יש אזכורים כלליים של שר החינוך, משרד החינוך, ועדת החינוך; אך אין כל עיסוק בחינוך חרדי. נראה שהנושא ירד מסדר היום הפוליטי, הציבורי והתקשורתי. ה"הם" נכנעו, לימודי הליבה והדאגה לעתידם האקדמי-תעסוקתי של הילדים החרדים כבר אינם תקפים. בדומה לחינוך, נראה שנצחון החרדים בא לידי ביטוי בכך שנושא הגיוס כמעט לא עלה על הפרק בטקסטים מ-2020. בהמודיע (18.5.20) דווח רק שהשר ביטון יטפל בשירות המשמעותי בצה"ל. יתד נאמן הקדיש קטע קצר לסוגיות אלו:

על מה נפלו ממשלות? על דבר אחד בלבד: חוק הגיוס. שהוא בסך הכל מזימה מתוחכמת להרוס את עולם הישיבות, כי היא דומה למצב בו ינסו להכריח כל חילוני ללמוד שלוש שנים בישיבה [...] וגם שלוש מערכות הבחירות האחרונות, היו בדיוק על זה. הרצון להרוס את עולם הישיבות ולחלן את בני התורה. על זה ליברמן פוצץ את הקואליציה של ה-60-60, ולאחר מכן המצב רק הלך והחמיר. היינו רגע לפני חוקים נוראיים שמטרתם להפוך את הישיבות לבלתי לגיטימיות (הם יודעים היטב שגיוס לא יהיה), להתערב בתכני החינוך החרדי, להפוך את השבת לחול ולמנוע מחרדים לקיים את ההלכה [...] עולם הישיבות חי וקיים, בדיוק במתכונת שהתוו גדולי ומאורי הדור מעתיקי השמועה (ולדר, ח' 19.5.20. אות חיים, יתד נאמן, עמ' 46).

טקסטים אלו מלמדים על עוצמתה, הטקסטואלית לפחות, של תחושת השייכות לקבוצה בקרב חרדים. לאורך שלוש התקופות, הטקסטים כמעט לא מתייחסים לאדם החרדי, אלא לקבוצה ולקהילה. במושגים של טאיפל וטרנר (Tajfel & Turner, 2004) הפרט אינו אינדבידואל, אלא חלק ממערכת יחסים בין קבוצות. העיסוק הרב ב"הם", באלו שמחוץ לקבוצה, מגדיל את התחרות בין הקבוצות. נראה שיש לכך חלק חשוב בהגדרה העצמית החרדית וביצירת המקום של הפרט בתוך הקבוצה. החרדים יכולים להגדיר את עצמם כדומים או כשונים מהחילונים ולמקם את עצמם כטובים יותר מאשר ה"אחרים". השוואה זו מעלה את הסטטוס של החרדים בעיני עצמם ומחזקת את זהותם הקבוצתית.

עניין אנושי: הגיבורים "שלנו"

מסגרת של עניין אנושי, באמצעות הצגת הנושא מנקודות מבט אישיות ורגשיות, מעוררת את רגשותיהם של צרכני התקשורת (Semetko & Valkenburg, 2000). אחלק את מסגרת העניין האנושי לייצוגים של הגיבורים משני הצדדים: יעקב ליצמן ומשה גפני מצד אחד; יאיר לפיד, נפתלי בנט, אביגדור ליברמן ובנימין נתניהו מצד שני. ולאחר מכן אתייחס לייצוגים של האנשים הפשוטים, המופיעים בסיפורים ביומונים.

בכל שלוש התקופות, הגיבורים החרדים המרכזיים הם גפני וליצמן: "הרב משה גפני קרע מעל דוכן הכנסת את ההסכמים הקואליציוניים. "אלו הסכמים שפוגעים באזרחים החרדים במדינה ובלומדי התורה, ולא נקבל את זה וזה לא יבוצע" (ל.כ. 19.3.13. הרב גפני, **יתד נאמן**, עמ' 10). כלי המלחמה שלהם הם בעיקר פסוקים:

הרב **ליצמן** אף ציטט את הפסוק: "רבות מחשבות בלב איש ועצת ה' היא תקום". לדבריו, פירושו של פסוק מעודד זה בלשון אקטואלית הוא, כי רבות מחשבות בל"ב - בל"פיד בנט [ראשי תיבות של שמות הפוליטיקאים] - ואלו אנחנו מסיימים וקוראים בכל גדול: "ועצת ה' היא תקום". "עוצו עצה ותופר". לכן [...] סיכם ושינן: "והיא שעמדה לאבותינו ולנו". שלא אחד בלבד עמד עלינו לכלותנו, והקב"ה מצילנו מידם" (רוזן, צ' 19.3.13. ח"כ הרב ליצמן [...], **המודיע**, עמ' ב').

ב-2015 התרחשו שני מהפכים: ליצמן הופך להיות חברו היקר של נתניהו ודואג לכלל האזרחים, ולא רק לחרדים:

נתניהו המחזיק בתואר שר הבריאות מחליט להשתתף באירוע כניסתו של ח"כ הרב יעקב ליצמן למשרד הבריאות. [...] הוא שומע מכל עבר תשבחות על תפקודו של הרב ליצמן כמחזיק תיק הבריאות בקדנציה הקודמת. הוא זיהה שהמערכת ממתינה לו בקוצר רוח. הוא גם הפנים את העובדה שהמשרד היה זניח במשך שנים והרב יעקב ליצמן ייקר אותו ושדרג אותו [...] ליצמן שאמר, "אני שמח לחזור למשרד הבריאות ולהמשיך במהלכים ורפורמות למען כלל אזרחי ישראל". [...] כאן אפשר וצריך לעזור לאזרחים הכי פשוטים" (ל.כ. 15.5.15. בקואליציה ובאופוזיציה, **המודיע**, עמ' 16).

גם ב-2020 הנציגים החרדים דואגים לכולם: "הרב מקלב: 'אנו נלמד בעזרת ה' את המשרד ונפעל מיידית למען הציבור'" (טיקוצ'ינסקי, י, 19.5.20. חדשות, **יתד נאמן**, עמ' 22). ליצמן הדגיש כי: "זכותו של כל אזרח לקורת גג. לא משנה אם הוא יהודי, ערבי, דרוזי או בדווי. [...] בהמשך המשפט על מהות תפקידו

החדש במשרד השיכון, הבהיר מיד הרב ליצמן, כשליח נאמן העושה שליחותו, כי "גם חרדי מגיעה קורת גג". [...] והוסיף "אקפיד על כל הכללים. אדאג לכולם" (רוזן, צ' 18.5.20. הרב ליצמן, המודיע, עמ' א'). מעבר לדאגה לכולם, בוחרים ביתד נאמן לצטט את עיתון הארץ כדי לחגוג את ההצלחות המיוחדות למנהיגים החרדים:

שימו לב מה כותב יוסי ורטור, הפרשן הפוליטי של "הארץ": [...] וכשנותנים מנופים לחבר'ה האלה, הפרלמנטרים המתוחכמים והמיומנים ביותר שיש — הם יודעים מה לעשות איתם [הדגשה במקור]. ליצמן, גפני ודרעי מחזיקים יחד כוח כלכלי-פוליטי שמעולם לא היה למפלגותיהם. [...] החרדים יודעים לא רק את התורה אלא גם את המלאכה [הדגשה במקור]. בשום ממשלה צרה לא היה להם כוח כה רב. מכל תאוותם התקציבית ועד כל דרישותיהם הסקטוריאליות. [מכאן כותב ולדר] הציטוטים מ"הארץ" הובאו כאן משתי סיבות. גם לרוות קצת נחת אחרי המרור שאכלנו, וגם להיווכח איך שונאי החרדים מהארץ, שהם הראשונים ללגלג על החרדים ולהציגם כבורים, ברגע האמת מבכים, כמו שביכו הגויים על היהודים בכל הדורות, על הפיקחות והיעילות החרדית שמקורה בלימוד הגמרא ובהקשבה וציות לגדולי וזקני הדור (ולדר, ח' 19.5.20. אות חיים, יתד נאמן, עמ' 46).

עניין אנושי: הפוליטיקאים שלהם

הפוליטיקאים החילוניים הם גיבורי תרבות בקרב החרדים; הם אויבים מפורסמים. היומונים מנהלים נגד לפיד, האחר האולטימטיבי, מלחמת חורמה ב-2013. לאחר שקט יחסי ב-2015 המאבק חוזר ב-2020 מול לפיד וליברמן. נתניהו, דמות עגולה ומתפתחת, זוכה ליחס שונה במשך השנים, כתגמול להכנסת החרדים לקואליציה. נפתח בלפיד, הזוכה בעיקר לזלזול: "ישר האוצר יהיה גם אדם שינהל מלחמה יום יומית [...] אני איני נוהג לברוח מקרבות". מעניין מאילו קרבות הוא אינו בדיוק בורח, האם מהקרבות שהיו לו עם העורך של עיתון "במחנה" בו שירת? (כרמלי, מ. 17.3.13. פרשנות, המודיע, עמ' ב'). פרדוקס העלבון הצבאי הנשמע ממי שלא שירת בצה"ל עובר לדיון בנסיון חיים:

לפיד גדל עם כפית של זהב. מעולם לא נאלץ לעבוד או להתאמץ כדי להשיג משהו. [...] לפיד אינו מבין שום דבר בכלכלה. הוא מגיע למשרד האוצר כטירון [...] השאלה היא האם גם לפיד ישכיל להקשיב וללמוד. לאדם יהיר קשה מאוד להקשיב וללמוד. הוא בטוח ומשוכנע שהוא יודע הכל, ראה ושמע הכל. (ראוכברגר, א' 22.3.13. פוליטיקה, יתד נאמן, עמ' 30).

ב-2015 לפיד מוזכר בעקיפין: "שנתיים הייתם בממשלה, שנתיים ח"כ לפיד היה שר האוצר, מהעשיתם כדי לצמצם את העונוני? מהעשיתם כדי להגדיל את העבודה, כלום. כל מהשעשיתם זה לסכסך את החברה הישראלית חלק אחד בחלק אחר: סכסכתם את החילונים עם החרדים את המתנחלים עם החילונים". (רוזן, צ' 15.5.15. החרדים הם, המודיע, עמ' 12). ב-2020 מצטרף ללפיד שותף – ליברמן:

אם היתה הנאה כלשהי משיבת הכנסת שלשום בה אושרה ממשלת ישראל ה-35, היה זה בנאומו לפיד וליברמן. שני הנאומים התוקפניים, המתלהמים, היו פשוט הנאה צרופה, לא רק בשל הדיבור המהוקצע של לפיד וזה הכבד של ליברמן, אלא מסיבה פשוטה ביותר: היו אלו נאומים של חברי האופוזיציה [...] גורם סיפוק אדיר לראות את השניים

מתקוטטים בספסלי האופוזיציה. מי מהם יישא נאום חריף יותר (רוט, י' 19.5.20. על הפרק, **יתד נאמן**, עמ' 61)

גם **המודיע** חובט בלפיד :

סוף סוף השמיע הח"כ יהיר [כך!] לפיד שלוש מילים נכונות: "האנשים שונאים פוליטיקאים" [...] תלוי איזה "אנשים" ואיזה "פוליטיקאים", מי שלכלכו בעשור האחרון את הפוליטיקה הם הפוליטיקאים מהזן של לפיד. [...] מי שהעלה על שולחן הכנסת את השיח הפוליטי המגעיל, המסית, המרושע, הפוגעני, הדוקרני, ה'תקשורת', הוא לפיד. [...] האנשים ללא מרכאות פוליטיות, אזרחי ישראל הטובים וההגונים, הישרים והחמודים, אכן שונאים פוליטיקאים, אבל תלוי איזה, [...] רק את אלה שהפה שלהם הממריד והמקומם הפך את הכנסת לזירה של שונאים ושונאים. [...] כי רוב העם לא רצה עוד חצי שנה של מערכת היוקדת משנאה לפוליטיקאים מהסוג של לפיד וליברמן, שהפה שלהם נטף רעלי שנאה נגד יהודים חרדים. [...] לעם הזה נמאס מלשמוע את שונאי היהודים הטובים, שכל חטאם שהם **חרדים**. [...] טוב שלפיד וליברמן יוציאו את סילוני הכעס והמרירות, והשנאה והאיבה, על החברים שלהם לשעבר... ולא על ה**חרדים**. שישפכו את העצבים הרעועים על הרמטכ"לים לשעבר, ולא על **יהודים מצוינים העטורים זקנים ופיאות**. (שלום, מ' 18.5.20. מזוית אחרת, **המודיע**, עמ' ג')

מעבר לנוכחות המשותפת של לפיד וליברמן, השני זוכה גם להשמצות ישירות: "בתוך כל הסיפור הזה אי אפשר להתעלם מהדוב המולדובי שהפך להיות המוביל לשנאת ישראל והיהדות. הוא אישית אחראי לשנת הבחירות האחרונה כולל שלושה סיבובים, הוצאה של סכומי עתק [...] שם ללעג וקלס כל התחייבות" (שיינפלד, מ' ח' 22.5.20. באו גויים בנחלתך, **המודיע**, עמ' ו'). גפני, הגיבור "שלנו", נחלץ להגן על קודשי ישראל:

ליברמן שנותר מאוכזב וממורמר בירכתי האופוזיציה, פער פיו נגד כל **קדשי ישראל**, והשמיע דברי בלע שאין הדעת סובלתם כלפי דוד המלך וכלפי **קדשי ישראל**, והשמיע דברי בלע שאין הדעת סובלתם כלפי דוד המלך וכלפי הרמב"ם. כעבור זמן קצר עלה ח"כ הרב גפני לדוכן ואמר כי "לא הייתי במליאה כשליברמן דיבר בצורה כל כך מזלזלת, אז מיהרתי לבוא ולמחות. אני מוחה על הדברים, שאני יודע שזה מה שלברמן רוצה, אבל אני חייב לעשות זאת, זו ההלכה. [...] ליברמן לא מבין על מה הוא מדבר. אני מציעלו לחזור לכיתה א' וללמוד כל מה שהרמב"ם אמר, ולא להוציא סתם כך דברים מהקשרם, אני מוחה על הדברים, מה שלברמן עשה זו שחיתות ממדרגה ראשונה, זו בושה וחרפה" (טיקוצ'ינסקי, י' 18.5.20. חדשות, **יתד נאמן**, עמ' 4).

לעומת לפיד וליברמן ה"הם", נתניהו בעיתונות החרדית הוא דמות עגולה, המתפתחת עם התקדמות העלילה. מאויב ב-2013, הפך לשותף שניתן לבקרו ב-2015, ולמעורר רחמים ב-2020. ב-2013 הוא מוצג עם הדמויות השליליות האחרות:

נתניהו לא ישב עם ה**חרדים** תחילה. [...] אותם הוא זרק, רק אל לפיד רץ במהירות שיא. על דעתם של לפיד ושל בנט לא היה עולים [במקור] כאלה רעיונות [...] כי אם במוחו הקודח משנאה של נתניהו. [...] הם הסתפקו בשוויון בנטל. הוא, נתניהו, משך את ההסכם

להרעבת הילדים **החרדים** ולקיפוחי המרושע של המשפחות ה**חרדיות**. [...] ששיבתנו בקואליציה של נתניהו ובכנסת הקודמת החזיקה כבלה את ידיו שלא יוכל לבצע את זממו ולגזול ולחמוס את כבשת הרש של הציבור ה**חרדי**. שכן נתניהו הוא אותו נתניהו של ממשלת שרון, בה שימש כשר אוצר שקיצץ את קצבאות הילדים (שלום, מ' 18.3.13. מזווית אחרת. **המודיע**, עמ' ה').

ב-2015, תוך כדי שותפות בקואליציה, מבקרים הכותבים את ראש-הממשלה: "ממשלת הימין של נתניהו מתחילה ברגל שמאל [...] נתניהו ממנה בדרך כלל את מי שהכי פחות מתאים לתפקיד כדי שלא יהפוך לאיום עליו" (ל.כ. 22.5.15. בקואליציה ובאופוזיציה. **המודיע**, עמ' 16). כך גם ב-2020: "ככל שהשנים חולפות, בנימין נתניהו, אף על פי שכישוריו מצוינים, הולך ומתנתק מקרקע המציאות" (כרמלי, מ' 22.5.20. השעון הפוליטי, **המודיע**, עמ' 18).

למרות הדמוניזציה של הפוליטיקאים החילוניים, ובראשם לפיד, אחרותם המובנית מגוננת עליהם. לעומתם, לבנט ומפלגתו, שהפכו ל"אחים" עם לפיד, אין סליחה ואין כפרה.

ליו"ר יש עתיד יאיר לפיד וליו"ר הבית היהודי נפתלי בנט יש הרבה מן המשותף. שניהם עשירים ושבעים, הבאים מהצפון הבורגני של המדינה. [...] חלק מן המטרות והתובנות שלהם זהות, וגם הכיפה הקטנה שעל ראש האחד, לא משנה דבר. למרבה הצער יש גם חילונים עם כיפה. (ברזילי, א. 17.3.13. ציר השנאה, **יתד נאמן**, עמ' 10).

את קולר האשם אפשר לתלות על צווארו של ראש משפחת "הבית היהודי". בהודאת בעל דין, הכריז אחד השיניים החדות ביותר של ממשלת המלמעטות המבקשות לנשוך – יאיר לפיד, כי "הוא מודה לידידו נפתלי בנט שהרים אותו מהבוץ". בלי בנט, הפאזל לא היה מורכב! לא לחינם הלך הזרזיר אצל העורב! הוא בן מינו! ללא האיש עם עיגול הבד הסרוג בעל הרדיוס הפיצפון, לא היתה מוקמת ממשלת הזדון בעלת עקרונות ה"חרדו-רייך" [הביטוי רומז ל"יודן רייך", מדיניות השטחים הנקיים מיהודים, שנקטה על ידי ממשלת גרמניה, למשל ביחס ליהודי חבל אלזס, בתקופת מלחמת העולם השנייה]. לולא בנט – האיש שהשליך בעבר את הכיפה מראש הגלוח ולפי התקשורת החזירה רק בגלל ש"בעקבות רצח רבין משתלחים בחובשי הכיפות הסרוגות" [...] לולא שתיקתם של מרבית הרבנים הדתלונים או לחילופין ההתנצלות הרפה של קומץ מהם, לא היתה חרב מונפת על עולם התורה, בנסיון לכפות גיוס ולמעט תורה [...] סרוגי ההשקפה הם תועי דרך (י.ג. 21.3.13. שבכל דור ודור, **יתד נאמן**, עמ' 13).

ב-2015 בנט ומפלגתו, שנכנסו יחד עם החרדים לקואליציה, זכו לאזכורים אגביים בלבד: "השר שמעליו [מעל פורוש] הוא יו"ר 'הבית היהודי נפתלי בנט'". (רוזן, צ' 20.5.15. ח"כ הרב, **המודיע**, עמ' 1). לעומת זאת, חגגו החרדים את מפלת בנט וימינה ב-2020:

הציונות הדתית בדרך כלל היתה חלק מהקואליציות השונות, [...] כולל הממשלה שבה המפלגות ה**חרדיות** מצאו את עצמם בחוץ. [...] זה לא אומר שהמפלגה הדתית שבקה חיים ואין לה תקומה, אבל [...] כעת הם ילקקו את הפצעים באופוזיציה. יהיה להם שם הרבה זמן מיותר לעשות את זה. (ברזילי, א' 17.5.20. על הפרק, **יתד נאמן**, עמ' 9).

הפוליטיקאים ה"גיבורים" משני הצדדים מיוצגים גם באמצעות הלבוש המקובל בכל קבוצה. הסמלים הגבריים-דתיים, ובעיקר כיסויי הראש, מהווים בטקסטים כלי ספרותי-מטונימי עשיר. לפיד, ה"הוא" האולטימטיבי, אינו נושא סמל גברי-דתי, ולכן לא שותף בשיח. הגיבורים, מייצגי ה"אנחנו", לבושים בלבוש מסורתי: ליצמן "עלה במכוון לדבר **כשכובע** לראשו ואמר כי הוא רוצה להודות שנותנים לו פה לדבר למרות שיש לו **זקן, פאות וכובע על הראש**, ולא מחרימים אותו". בדומה לכך, "העובדה שהרב גפני זכה לשבחים מופלגים [...] לא עמדה מול **זקנו, פאותיו ולבושו**" (ל.כ. 19.3.13. הרב גפני, **יתד נאמן**, עמ' 10).

בנט, "ההוא", מייצג את כלל החברה הדתית לאומית, וכיפתו-כיפתם היא מושא השמצות: כיפתו היא "עגול הבד הסרוג בעל הרדיוס הפיצפון", "הכיפה הקטנה שעל ראש האחד [בנט], לא משנה דבר. [...] יש גם חילונים עם כיפה". ההכללה מופיעה בביטויים: "חובשי כיפות בנט", "חובשי הכיפות המחוררות" ו"סרוגי ההשקפה". נראה שאכן, הכיפה של בנט ושל מצביעיו מהווה סינקדוכה, כלומר צורת ביטוי ספרותית שבה השלם מיוצג על ידי חלקו. במקום להתקיף את כלל החברה או האנשים החובשים אותה, מתקיפים את הסמל, הכיפה:

בשעתו, כל יהודי עם כיפה סרוגה השתייך ל"המזרחי". לא נמצאה כיפה סרוגה אחת לא במפלגת מפא"י של בן גוריון, ולא במפלגת חירות של בגין. כל הכיפות הסרוגות היו מזרחיסטים. במפלגה חרדית לא נמצאה כיפה סרוגה אחת. היום יכול נתניהו להתגאות, שיש בליכוד יותר כיפות סרוגות מאשר בקטעי המפלגות של הציונות הדתית. לא רק שרים, חברי כנסת ופקידים בכירים הם חברי ליכוד, גם המון עם של כיפות סרוגות מצביעים היום ליכוד (שלום, מ' 20.5.20. מזווית אחרת. **המודיע**, עמ' ה').

בסיפור קצר מתואר סמל נוסף: "צירפתי לנסיעתי שתי כיפות סרוגות גדולות, אחד מהם אף עטור בזקן, ובהמשך הנסיעה הבחנתי כי שניהם משתמשים בכלי המשחית – אייפון. [...] כעת הבנתי את מהותה של הברית החדשה [בין בנט ולפיד], ברית הפלגה, ברית האייפון". (משתומם, י' 22.3.13. מהותה של ברית, **המודיע**, עמ' ג'). נראה שהטלפון מהווה מטאפורה, המעבירה משמעות ממושג אחד לאחר. הטלפון החכם חיבר את "הכיפות הסרוגות" לחילונים, יותר מאשר החיבור הדתי הנובע מהכיפה המשותפת. הוא לא רק כלי טכני, אלא סמל לפתיחות לעולם "שלהם".

עניין אנושי: האנשים ה"רגילים"

העניין האנושי של "ההם" הרגילים בא לידי ביטוי בתיאור המפגש עם האחרים האולטימטיביים, התל אביבים. בסיפור הבא הם מתפקדים בסיפור כאנשים פשוטים, המבקשים עזרה מחרדים לפני פסח: ראינו אותם בימים אלה מהלכים בשוק, דוחפים עגלה בסופר, נעצרים, מסוקרנים, מול חלון ראוה של מצרכי פסח ומבטם הופך מהורהר. כן, את אלה, שלפעמים אפילו מזעימים פנים **לעומתנו**, במיוחד בימים שהמדיה שמה **אותנו** על הכוונת. ובמקרה היותר טוב מביטים **עלינו** בהסתייגות, כמו מפנורמה רחוקה כרחוק המילונים השלישי מימי הביניים [...] המודל **השינקאי, הדיזנגופי והרמת אביב**. בלב העיר עצרו **אותנו** כמה מהם, דווקא **אותנו** מכל העוברים ושבים, הדומים להם הרבה יותר. לא היה זה מקרה. מיד התברר מדוע העדיפו את הדיאלוג עם מי שמזוהים כאנטי תזה. יש לנו מושג – שאלו – איפה אפשר להשיג חזרת כשרה לפסח? ועוד, המשיכו לשאול, מה נחשב להכשר המומלץ למצות, כי בפסח – הם

זוכרים, לא מתפשרים ומקפידים הקפדה יתרה. [...] או אז אתה נרמז, שכנראה טעית בזהותם. שמה שחשבת עליהם, זה בעצם לא הם. זו רק הקליפה הקשה, המחוספסת, הדוקרנית וההודפת אחור, שמשדרת ריחוק ומאימת לשרוט, ואפילו לפצוע, אבל מעבר לקליפה הזו יש תוך רך וגמיש (מרגלית, א'. 22.3.13. ערבי פסחים ערבים, המודיע, עמ' ה').

העניין האנושי "שלנו", החרדים, מתמקד בסיפורים האנושיים וקשור לשתי הסוגיות המרכזיות שעלו בבחירות בהקשר של יחסי החרדים עם מדינת ישראל: הגיוס והחינוך.

הגיע אלי תלמיד חכם אחד, וסיפר שבנו צריך להתייצב בימים הקרובים בלשכת הגיוס, [...] הרגעתי את האב המודאג ואמרתי לו שכפי שרואים על פניו של הבן שיחי', מדובר בבן תורה מזוכך ומקודש [...] הוא צריך ללכת ללשכת הגיוס בראש מורם, ולומר שם בפה מלא לכל הקצינים והמפקדים ש'לימוד התורה שלנו מגן ושומר גם עליכם, ועל כל יושבי ארץ ישראל! (הרב זילברשטיין, 21.3.13. מעיקרי האמונה, יתד נאמן, עמ' 2).

ב-2015 העניין האנושי התמקד בנצחון החרדים על החילונים, בעיקר בהקשרים של חינוך וגיוס: שמענו מאב לתלמידה בסמינר חרדי מפורסם, שטלפנה אליו ובפיה שאלה "בוערת": בעיצומו של מבחן היא שמעה מתלמידה היושבת בסמוך תשובה לשאלה מסוימת, היא משוכנעת שידעה את התשובה לפני כן, ובכל זאת, מאחר ושמעה תוך כדי המבחן – האם מותר לה לרשום את התשובה [...] בשנים האחרונות מותקפת מערכת החינוך החרדית, על שאינה מלמדת מקצועות מסוימים הכלולים במסגרת הליב"ה, על אי עריכת מבחני "בגרות" וכו', כאשר הטענה היא שבלי כל אלו – אין יכולת "להסתדר בחיים". איננו זקוקים להוכחה בצדקת החינוך המקובל מדורי דורות, אך מי שאולי זקוק, שיביט ב"סאגת מבחני הבגרות" ויבין כי כלי ההתמודדות האמתית לחיים ניתנים דווקא בחינוך המושתת על מסורת התורה הקדושה (ל.כ. 21.5.15. "בגרות" ישראלית, יתד נאמן, עמ' 13).

דוד פ. עולה חדש מארה"ב, עו"ד במקצועו, הגיע לארץ כחילוני. הוא ביקש להתנדב לצבא. בשל מקצועו הוא התבקש לשבת בבקו"ם (בסיס קליטה ומיון) במחלקת ביני"ש (בני הישיבות) ולחתום על הטפסים המתבקשים. מעסיקיו בצבא נתנו לו רקע קצר אודות הבחורים "המשתמטים" ו"הפרזיטים" איתם הוא אמור להיפגש. לאור היכרותו הקצרה בצד האחר של הבקו"ם עם הנוער הישראלי והמתגייסים הרגילים, הוא התפלא מאוד לפגוש את בחורי הישיבות העדינים והמיוחדים שהמתינו באצילות מלכותית לתורם תוך כדי לימוד בלתי פוסק. [דוד מצא קלסר אבוד ובו חידושי תורה של אברך, והחזירו. הוא התחיל ללמוד עם האברך] דוד ורעייתו השתתפו בסמינר [ערכים] וקבלו את התשובות המלאות והמספקות. [...] דוד קיבל על עצמו עול תורה בבחינת "תורתו אומנותו" [...] וב"ה זכו שניהם להקים משפחה לתפארת בתוככי עיר התורה בני ברק (ברוורמן, ד' 21.5.15. ערכי נצח, יתד נאמן, עמ' 30).

התמה של הסיפורים האנושיים הללו היא "אנחנו הצודקים". סיפור החילונים המבקשים עזרה מהחרדים לפני פסח מלמד, לכאורה, שהמאבק בין החרדים לחילונים נטוש בגזרה הפוליטית, לא

הפרטית. החילונים הפרטיים, אפילו בתל אביב, רוצים מצות מהדרין וחסה כשרה לפסח. שני סיפורי הגיוס מתפקדים כמראה זה לזה. סיפור התלמיד החכם הדואג לבנו שקיבל צו גיוס (2013) וסיפור עורך הדין העולה החדש (2015) מסתיימים בתרועת ניצחון החוגגת את הצדק החרדי. בחור הישיבה יישאר בישיבה, ועורך הדין האמריקאי-חילוני עושה את המסלול הארוך מארצות הברית לישראל, ואז צועד את כל הדרך מהצבא הישראלי אל הישיבה. הבקו"ם הופך ממרחב של ישראליות למרחב של החזרה בתשובה. נראה מהסיפור כי המעבר מתל השומר לבני ברק מעולם לא היה קצר יותר. סיפור החינוך ב-2015 מסמן את הגבול הברור בין היושרה של התלמידה החרדית להעתקות בבגרויות. המסר המהדהד את הצדק החרדי הוא שלימודי הליבה מובילים להעתקות לא מוסריות; בעוד החינוך החרדי המסורתי מחנך ליושרה ולהגינות. ההשוואה בין השנים מלמדת כי הסיפורים האישיים הנרגשים הופיעו ככלי רטורי ב-2013 בשני העיתונים, וב-2015 רק **ביתד נאמן**, אם כי מספר פעמים. קריאות חוזרות ונשנות בשני העיתונים העלו שב-2020 לא פורסם אפילו סיפור אישי אחד. נראה שכלי נרטיבי זה מופעל בימים קשים, בעיקר בעיתונות פופולרית, ולא כאשר שרים חרדים שותפים בקואליציה ללא התלבטות.

ייחוס אחריות

מסגרת ייחוס אחריות מתאימה להצגת בעיה באופן השואל מי יצר את הבעיה ולמי היכולת לפתור אותה (Semetko & Valkenburg, 2000). הן יצירת הבעיה והן הפתרון יכולים להיות מיוחסים ליחיד, לקבוצה או לממשלה. ייחוס האחריות לפרטים מסביר בעיות חברתיות ברמה האישית. הבעיה המוצגת בעיתונים היא הגזרות על עולם התורה: הגיוס לצה"ל בשילוב עם הדרישה לפיקוח על החינוך החרדי והסנקציות על שני ההיבטים הללו. החרדים מייחסים את האחריות לקשיים ולכישלונות לשלטון, לחילונים ולדתיים הלאומיים, ואת ההצלחות מייחסים לעצמם. ואילו החילונים מנסים להפוך אותם לחילונים באמצעות גזרות שמד: "כלרצונם ושאיפתם של אנשי יש עתיד והבית היהודי הוא להפוך את הציבור החרדי לחילוני יותר, לפחות שומר **תורה ומצוות**, לפחות **חרדי**. או בקיצור, להעבירם שמד רוחני רחמנא לצלן" (ל.כ., 18.3.13. המתווה לחורבן עולם התורה, **יתד נאמן**, עמ' 6). בתקופות קשות אלו, הצרות "נופלות" על החרדים, ללא אחריותם:

ביום צרה גדולה **אנחנו**, כל אחד ואחד **מאתנו** יודע איזה צרה גדולה מאד היא. כבר כמה דורות בה **שיכולנו** ללמוד וללמד **לבנינו תורה** ובה נתרבה **תורה**, **והישיבות** נתרבו, והבחורים לומדים **תורה**, ופתאום באה עלינו הצרה הגדולה הזו, צרה גדולה מאוד ח"ו, להחריב את כלל ישראל **והתורה** ד' ירחם, ואנו מבקשים רחמים מהקב"ה שיתן לנו להמשיך ללמוד **תורה** כל החיים, ושלא תמוש **התורה** הזאת מפינו (סבר, י'. 19.3.13. תורה מגנה ומצלה, **יתד נאמן**, עמ' 2).

סוגיית יחוס האחריות מתחברת לתובנה של גיליגן (Gilligan, 2015) שיש להתמקד בעצמי הדובר. היא מציעה לסמן את ה"אני" בתחילת כל שורה, ולארגן את המופעים שלו בצורה המזכירה כתיבת שירה. ארגון זה, בשילוב עם סימון בקו של הפעיל והסביל, הניב את הטקסטים הבאים:

אנו נמצאים כעת במצב נתון.

אנו מחוץ לממשלה!

אנו נתונים לגזירות וסנקציות כלכליות מוגזמות,

אנו מוחרמים בעיני הציבור החילוני והדלי, מנסים **לגייס** את

צעירנו לצבא! (ל.כ., 22.3.13. מכתבים למערכת, **המודיע**, עמ' ג).

עלינו לדעת דבר נוסף, שאם

אנו רוצים שיושפעו אותם אלה שגזרו

עלינו את הגזירות,

עלינו להתחזק מאוד בהתמדה ולימוד **התורה** ולהיות משועבדים עוסקים וקשורים רק

בתורה. ועל ידי זה יושפעו האחרים, ויתבטלו גזירותיהן. (ראש ישיבת באר יצחק, 22.3.13.

במה, **יתד נאמן**, עמ' 4).

השורות הקצרות, המרכיבות את ה"שירים" הללו, הופכות בזכות גיליגן ליצירות ליריות. החרדים נמצאים, נתונים, מוחרמים ומשועבדים. הפסיביות שלהם ניצבת מול האקטיביות של אלו המנסים לגייס אותם ולגזור עליהם גזרות. הדרך להתמודד עם הסנקציות והגזרות היא התחזקות בלימוד, שתשפיע באופן עקיף על האחרים, קרי הציבור החילוני והדתי לאומי.

מסגרת מוסרית/דתית

מסגרת מוסרית מתייחסת לאירוע או לבעיה מתוך תפיסות יסוד מוסריות או דתיות (Semetko & Valkenburg, 2000). כדי לזהות אותה, יש לחפש מסרים מוסריים ו/או דתיים. העיתונים מציבים מצד

אחד את לפיד הבליון ואת הצבא המטמא, ומצד שני את לומדי התורה, צבא ה':

מה יכול להרגיש כזה יאיר לפיד, שכל חייו סובבים סביב הבידור והבליינות. שכל חייו ועמלו נבנו דרך אותם במות ומכשירי מדיה – כאשר הוא יודע שלצידו ומולו חיים בני אדם חיים מלאים, שאין בהם מקום לאותם מכשירים כלל ועיקר, ולו לא היה מתייצב לפוליטיקה המונית, לא היו יודעים אפילו מי הוא? האין בכך צריכה תודעתית כואבת להדאיב? (שוטלנד, מ', 22.3.13, תקופת שבת הגדול, **יתד נאמן**, עמ' 25).

ע"פ הלכה אסור לגייס את בני **התורה** שהם צבא ד' ובכל הדורות ציבור גדול מעם ישראל שהם שבת לוי וכן כל אלו אשר קיבלו על עצמם עול **תורה** לא התגייסו והגנו על עם ישראל **בתורתם** וכמבואר ברמב"ם סוף הלכות שמיטה ויובל המנסים למעט מלומדי **התורה** מעמידים בסכנה את כל הישוב בא"י. ובצבא כאן מטמאין בתערובת ובתועבות ע"פ **תורה** והנמצאים שם פיהם רגיל בכפירה ובניבול פה והאחראים שם מנסים להעביר על דת את הדתיים שנמצאים שם כידוע והנסיון מוכיח שרבים פרקו שם כל עול וכוונתם ניכר שרצונם לקלקל **החרדים** מדתם ואמונתם (שטרנבוך, מ', 20.3.13, איגרות אודות גזירות הגיוס, **המודיע**, עמ' ב).

ב-2013 גיסו הכותבים "פסיכולוגיה של קנאה" כדי להסביר את מניעי החילונים:

כל מי שמבין קצת בפסיכולוגיה המונים יודע כי המניע העיקרי העומד מאחורי ההתנפלות המכוערת על היהדות **החרדית** בכלל ועל עולם התורה בפרט הוא הקנאה [...] בוודאי ובוודאי **שהם** מבינים כי לא תצמח להם שום תועלת מניסיון סרק לגייס את לומדי **התורה** בכוח [...] אבל הקנאה כל כך מעיקה עליהם שאין להם כל דרך להשקיט אותה, מלבד באמצעות סיפוק היצר היוקד **בהם** להציק לנו ככל האפשר [...] האמת, לא נעים להודות, אבל **הם** צודקים: יש להם במה לקנא. הציבור **החרדי** "קנה" את קנאתם ביושר (ברטמן, י' 18.3.13. הגיגים, **יתד נאמן**, עמ' 13).

הדבר המחבר ומאחד את לפיד ונטט זו שנאת החרדים. ציר השנאה הזה הוא הציר עליו הוקמה הממשלה, ועליו היא תעמוד כל עוד תתקיים. זה מה שיחזיק אותה. [...] בנט קיבל ומקבל רוח גבית אדירה מהציבור שלו אשר הצביעו בהמוניו עבורו, הצביע למען השנאה האדירה והעוינות הזו. התחושה וציר השנאה האלה עוברים וקיימים בקרב רובם הגדול של חובשי הכיפות הסרוגות [...]. יש גם המשתעשעים בתקווה שהממשלה הרעה הזו, הנשענת על ציר השנאה, לא תחזיק מעמד הרבה זמן. [...] אבל כל עוד ציר השנאה הזה יהיה קיים [...] תאוות הנקם של אנשי "הבית" כלפי החרדים, כה גדולות ונרחבות, עד שאין שום סיכוי שהם יתנו בקלות לטרף שנפל בידם לחמוק. מול ציר השנאה הזה, הנציגות החרדית צריכה להיות גאה בהליכתה לאופוזיציה [...] זו גאווה גדולה ונשיאת אחריות לדורות מול ממשלת ציר השנאה (ברזילי, א'. 17.3.13. על הפרק, יתד נאמן, עמ' 10).

השיח המתלהם לא יהיה שלם בלי ההשוואה ההיסטורית המתבקשת:

האם ניתן אפילו לדמיין את לקסיקון השנאה והשטנה, שהיה נלקח ממבחר עמודי ה'שטרמר' הנאצי, כדי לתאר את סחטנותם של החרדים, ואת היותם עלוקות ומוצצי לשד דמה של המדינה? [...] כי יש יחס מובנה של שנאה לציבור החרדי ולנציגיו. זה לא קשור לנושא עולם התורה ולשנאה הכללית ללומדיה. יש במדינת ישראל ובמיוחד לתקשורת המובילה, יחס של שנאה לכל מי שנראה חרדי (ל.כ. 17.3.13. מיהו סחטן? יתד נאמן, עמ' 10).

ב-2015 נעלמו הקנאה והשנאה, והן לא חזרו גם ב-2020. תהליך דומה עבר על כלי המלחמה החרדים – הציטוטים והפסוקים – שלכאורה מופנים אל "ההם", אבל פרשנותם מובנת בעיקר על ידי החרדים עצמם. עושר הציטוטים מ-2013 מסומן בטקסטים שהוצגו לעיל. ולעומתם, ב-2015 ו-2020 ההשקעה ביצירתיות אינטרטיקסטואלית זו ירדה. כדי לטעום מעט ממנה, להלן שתי דוגמאות לטקסטים שנכתבו קרוב לפסח 2013, ומהווים הרמז ל"מה נשתנה" ו"דיינו":

שבכל הלילות, החרדים דאגו לחילונים שלא יתרחקו יותר מדי עד שיאבדו את יהדותם. הלילה הזה, החילונים דואגים לחרדים שלא יסבלו עוני ומחסור, בערות, חרמות ואנטישמיות.

אילו הצורך הנאצי היה מובס ולא היתה קמה לנו מדינה – דיינו. [...] אילו פליטי השואה היו מגיעים ולא הייתה לנו ממשלה שאסור לחרדים להשתתף בה – דיינו. אילו הייתה לנו ממשלה בלי החרדים ולא היה לנו מי שיאשים את החרדים בכל הצרות והבעיות – דיינו. אילו היה מי שיאשימו את החרדים ולא היו ביניהם גם חובשי כיפה שיעודדו אותם – דיינו (חובב, פ' 22.3.13. אדרבה, יתד נאמן, עמ' 31).

ואכן, ב-2015 חגגו החרדים את ניצחונם, בין השאר, באמצעות הדגשת המוסריות החרדית על פני חוסר המוסריות החילונית:

לא יאומן, שקצין בכיר ביותר ביחידת "להב 443" [...] שיתף פעולה רק תמורת ערימות של כספי שוחד עם גורמים בעולם הפשע ונציגיו. במחשבה נוספת אנו מודים – זה כן יאומן. כשישראל יורדים – יורדים עד התהום. מדינה שהנושא המוסרי, הערכי-חברתי, אינו כלול בסדר היום הציבורי שלה, אין כל פלא שאפילו אנשי ציבור בכירים ביותר יורדים לתהומו של הפשע. [...] זו היא מדינת ה"יהודים" של "החווה הציוני" הרצל. בדיוק כך הוא רצה לראות אותה. שהפושעים יהיו ישראלים במדינה שלהם, ולא צדיקים בין הגויים. זוהי המדינה של חברה יהודית אשר ירדה עד תהום החילוניות (שלום, מ', 20.5.15, מזווית אחרת, **המודיע**, עמ' 8).

איך זה שאיש מאישי ה"חינוך" בישראל לא חשב שאפשר פשוט לפנות לתלמידים, ולהסביר להם בנימוס שלגנוב שאלות, להעתיק במבחן ובכלל לרמות – אלו מעשים אסורים? [...] לא שאנו מעלים על הדעת שתלמידי ישראל אינם יודעים שלא יפה לרמות ולהונות. מה שחסר בכל זאת אצלם, זו ההכרה התמידית ש"עין רואה ואוזן שומעת וכל מעשיך בספר נכתבים", והכוונה איננה לעין הרואה ולאוזן השומעת של המורה והמפקח [...] ליהודי מאמין, הידוע כי כל חייו הם מבחן ארוך, יש כלים ברורים להתמודד עם "פיתויי החיים". לא תמיד הוא יעמוד במבחן [...] ובכל זאת "כלי המלחמה" קיימים בתורה הקדושה ובפרט בספרי המוסר. את הכלים הללו, למרבה הצער והכאב, מערכת ה**חינוך** הכללית לא מעניקה לתלמידיה (ל.כ. 21.5.15. "בגרות" ישראלית, **יתד נאמן**, עמ' 13).

ב-2020 קשה היה למצוא התייחסות להיבטים מוסריים. היחס למי שאינם יהודים הופיע באופנים הפוכים בשני העיתונים. **המודיע** התייחסו ל"גויים" באופן שלילי: "מאחר ובשנים האחרונות הרבו לבוא גויים נחלתך [...], מצאו שני מניפולטורים הזדמנות וחשבו שעל ידי אידאולוגיה אנטי יהודית לכבוש את לב הגויים שבאו נחלתנו [...]. רבים בהיסטוריה הכל כך ארוכה של העם היהודי, ניסו כבר אלפי שנים וכשלו". (קלוגמן, מ', 22.5.20, ימינה פונה שמאלה, **המודיע**, עמ' ו'). לעומת זאת, **יתד נאמן** הטון היה שוויוני יותר וכלל התייחסות הוגנת לערבים: "אני נערך לעסוק בזכות של כל אזרח לקורת גג, ולא משנה לי אם הוא חילוני, דתי, חרדי או ערבי" (פרקש, א', 19.5.20, הפילו עליהם תיק, **יתד נאמן**, עמ' 50).

השלכות כלכליות

מסגרת ההשלכות הכלכליות מדווחת על בעיה תוך התייחסות להשלכות הכלכליות שלה. המסגרת מלמדת על הפסדים או הישגים כלכליים, עכשיו או בעבר. אלו יכולים להשפיע על ארץ, אזור, מוסד, קבוצה או יחידים (Semetko & Valkenburg, 2000). להלן אזכור ההשלכות הכלכליות של אי-שיתוף החרדים בקואליציה ב-2013 (הביטויים הכלכליים סומנו בקו). למשל: "הם מבינים כי התאכזרות כלכלית על משפחות **חרדיות** ברוכות ילדים לא תביא להם שום תועלת" (ברטמן, י', 18.3.13, **יתד נאמן**, הגיגים, עמ' 13). **המודיע** השוו את המצב ל"גזרות נתניהו" ב-2003: "רק עתה מתברר ששיבתנו בקואליציה של נתניהו ובכנסת הקודמת החזיקה כבלה את ידיו שלא יוכל לבצע את זממו ולגזול ולחמוס את כבשת הרש של הציבור ה**חרדי**. שכן נתניהו הוא אותו נתניהו של ממשלת שרון, בה שימש כשר אוצר שקיצץ את קצבאות הילדים" (שלום, ש', 18.3.13, **המודיע**, מזווית אחרת, עמ' 5). **יתד נאמן** הדגישו שאין לחרדים, משלמי המיסים, צורך אמיתי בתקציבי האוצר:

ההסכמים זוממים [...] לפגוע כלכלית במוסדות החינוך שאינם מאפשרים הכנסת תוכניות לימוד שאינן לרוחם [...] מי שירצה ללמוד ויקבל עליו עול תורה, יוכל להמשיך ולהתמיד בלימודו ללא שום בעיה גשמית או רוחנית. לא מהבל-פיהם וכספם-גזהבם של ראשי השלטון אנחנו חיים, אלא אך ורק מעמלם ושאיפותיהם הטהורות של בני התורה (ל.כ., 17.3.13, יתד נאמן, הממשלה ה-33 רודפת הדת יוצאת לדרך, עמ' ב').

אינכם רוצים לתת לנו כסף ותקציבים, למרות שגם אנחנו משלמים מיסים? – לא צריך. מוטב יהיו מזונותינו בידיו של הקב"ה, ולא מסורים בידיכם. הצהרתה של היונה [מתיתבת נח] נכונה גם לימינו אלה, וגם היום היא יכולה להביא 'אורה לעולם', ולהשקיט את ליבותינו, ולהאיר את השקפתנו באור-האמת. [...] וכך גם אנחנו צריכים להרגיש, ולהראות קבל עם ועולם שמוטב יהיו מזונותינו מרים כלענה מידי הקב"ה, ולא מתוקים מתקציבי הממשלה (הרב זילברשטיין, 21.3.13. מעיקרי האמונה, יתד נאמן, עמ' 2).

ב-2015 חגגו ביתד נאמן את העובדה שהגזירות הכלכליות והאיומים "שלהם" לא הכניעו את עולם התורה "שלנו": "על אף הגזירות השונות, הערמת קשיים תקציביים, גלי הסתה וניסיונות הפגיעה במעמדם במהלך השנה האחרונה, פועלים ראשי ומנהלי מוסדות התורה במסירות נפש למען החזקת התורה" (ל.כ., 22.5.15. בפרוס חג, יתד נאמן, עמ' 4). ב-2020 העיתונים חגגו את כניסת הנציגים החרדים לקואליציה תוך שילוב של התייחסות מהותית לכלל אזרחי ישראל בתנועה חוזרת בין האוניברסלי לפרטיקולרי. כאן אין התייחסות לגזרות כלכליות, אלא בעקיפין להקשר הכלכלי של בעיות הדיור: "השרים החרדים [...] מחזיקים בכל המשרדים הרלוונטיים שיש להם השפעה על הדיור בכלל, והדיור החרדי בפרט. מצוקת הדיור במדינת ישראל נוגעת לכל אזרחי ישראל באשר הוא, אולם מבחינת הציבור החרדי שהוזנח במשך שנים רבות קשה הרבה יותר" (רייניץ, י' 19.5.20. האתגר, המודיע, עמ' ד').

דיון מסכם

מחקר זה ביקש לבחון את המסגור של מערכת היחסים בין החרדים לפוליטיקה הישראלית, כפי שהיא משתקפת ביומונים חרדיים במהלך כינון של שלוש ממשלות חדשות (ה-33, 34, ו-35). שאלת המחקר הראשונה היתה: האם וכיצד המסגרות הדומיננטיות, שהופיעו ביומונים החרדיים הנפוצים בתקופת כינון של ממשלות אלו, מתאימות לטיפולוגיה של סמטקו וולקנבורג (Semetko & Valkenburg, 2000)? נראה שאכן המסגרות הדומיננטיות בשני העיתונים ובשלוש התקופות התאימו לטיפולוגיה זו. הן "צייתו" למסגרות של קונפליקט, עניין אנושי, ייחוס האחריות, מוסר והשלכות כלכליות. המסגרת שהכילה את התכנים הרבים ביותר היתה, מטבע הדברים, מסגרת הקונפליקט. היא התאימה הן מכיוון שמדובר בתקופת בחירות (Kim & Wanta, 2018), המדגישה קונפליקטים בין קבוצתיים (Bennett, 2003; De) Nooy & Kleinnijenhuis, 2013; De wildw, Michailidou & Trenz, 2014), והן מכיוון שמדובר בשיח על נושאים השנויים במחלוקת עזה: חינוך הכולל לימודי ליבה וגיוס חרדים לצה"ל. כיוון שתהליך השייכות הקבוצתית כולל זיהוי ומיון קפדני של "אנחנו מול הם", מחוץ לקבוצה ובתוך הקבוצה (Tajfel & Turner, 2004), זה היה המוטיב המרכזי. למסגרות הנותרות אתיחס להלן.

שאלת המחקר השניה בחנה מה ניתן ללמוד מההשוואה התקופתית בין הבחירות ב-2013, 2015 ו-2020. ובכן, גם אם חמש המסגרות הופיעו בכל התקופות, אפשר היה לראות כיצד העוצמה יורדת. תיאורי

הקונפליקט נרגעו והוחלפו באמירות של שותפות. סיפורי העניין האנושי העוסקים במנהיגים, שהקצינו ב-2013 את תיאורי השנאה והקנאה בין חברי הכנסת החרדים לבין לפיד ובנט, נרגעו ב-2015 ובקושי הזכירו את העבר. ב-2020 עלה מעט גובה הלהבות בהקשר של נפילתה של ימינה והתנהגותו של ליברמן, אבל מספר הטקסטים ועוצמת התיאורים והביטויים היו נמוכים בהרבה. סיפורי העניין האנושי העוסקים באנשים ה"רגילים" תיארו ב-2013 את המצוקות של החרדים, החוששים מלשכת הגיוס. ובמקביל הם תיארו את החילונים ה"תל אביבים", הזקוקים לעזרתם של החרדים בבחירת מוצרים כשרים לפסח. ב-2015 הסיפורים האישיים הם סיפורי ניצחון. למשל, תלמידה חרדית הנהרת ממה שדומה להעתקה בבחינה מול העתקות המוניות בבחינות הברות במגזר הכללי. סיפור ניצחון אחר התמקד בעולה חדש, שחזר בתשובה לאחר מפגש אקראי עם חרדים בבקו"ם. ב-2020 לא מצאו הכותבים והעורכים צורך בסיפורים אישיים. תחושות הביטחון והשייכות היו כנראה מספקות.

סוגיית ייחוס האחריות עברה גם היא תהליך במהלך השנים. ב-2013 האחריות על אי הכללת חרדים בקואליציה היתה של הרשעים ה"הם", בדגש על לפיד ובנט. גם אם הוזכר הצורך לחזור בתשובה, הניסוח הנואש של הצרות ש"באו עלינו" הזכיר את גזרות הגויים ושיגעונות הפריץ בשטעטל, שהוביל לזעקות שבר וחזרה בתשובה. ב-2015 וב-2020, יחד עם ההודיה לאלוקים ולמנהיגים, יוחסה האחריות לצדק "שלנו". אבקש לטעון כי הייצוג של השחקנים הפוליטיים, "שלנו" ו"שלהם", מוביל לדיון בשאלה עמוקה יותר ממי ניצח באילו בחירות; השאלה הפילוסופית-תיאולוגית של מי באמת מוביל מהלכים ומי שולט במצב. לכאורה, חברה חרדית מסורתית הבוטחת באלוקים, אמורה לקבל את העובדה שהאל-החליט שהיא לא תהיה בקואליציה. אולם, האזכורים של אלוקים מופיעים בציפייה לעזרה, בעיקר בציטוטים (כגון: "ועצת ה' היא תקום" או "הקב"ה מצילנו מידם"), אך לא כסיבה למצב השלילי. יחד עם זה, האשמת האויבים החילונים מעוררת את שאלת מיקוד השליטה (Rotter, 1966, 1990), הנעוצה בהבחנה בין מקור חיצוני או פנימי להשפעה על המתרחש. מדובר בתגובה אנושית לתפיסה האם התגמול מותנה בהתנהגות או בתכונות האדם עצמו או שהוא נשלט על ידי כוחות חיצוניים, כגון: מזל, מקריות, גורל וכוחות מורכבים. מחקרים פסיכולוגיים מצאו קשר בין רמת דתיות גבוהה לבין מיקוד שליטה חיצוני (Vonk & Pitzten, 2015). ואכן, הטקסטים, שבמרכזם דמויות פוליטיות חילוניות, מלמדים לכאורה על מיקוד שליטה חיצוני. הקהילה החרדית לא מחפשת את האשם בהוצאתה מהקואליציה בהתנהגותה החברתית, הכלכלית או הפוליטית, אלא בכוחות מורכבים מחוצה לה. יחד עם זה, כקהילה מאמינה, ניתן היה לצפות שהיא תקבל את גזרת האל-ותמתין לשינוי המצב; אך זה לא קרה. נראה שמיקוד השליטה החיצוני בבני אדם "אחרים", מעבר להיותו נוח ומלכד, מונע שאלות קשות. הן שאלות אמוניות הנובעות ממיקוד חיצוני (כגון: "למה אלוקים עשה לנו את זה?") והן שאלות פנימיות-קבוצתיות קשות (כגון: "מה עשינו כקהילה שהממשלה לא מכילה אותנו?"). מיקוד השליטה החיצוני משמש כאן כלי פוליטי לחיזוק קבוצתי. לפיד, בנט, ליברמן ולעיתים גם נתניהו מאפשרים לחרדים לא רק לבדל את עצמם ולהעלות את מעמדם, אלא גם לחיות עם עצמם בשלום.

סוגיית המוסר קשורה לייחוס האחריות, לעניין האנושי ולקונפליקט שהוצגו לעיל. ציטוטי המוסר והפסוקים מתארים את החילונים כבליינים נהנתנים, המנסים לחלן את החרדים, לומדי התורה. ילדים חילונים מעתיקים בבחינות הברות, לעומת היושר של החינוך החרדי. הקנאה, השנאה והאנטישמיות הן חד צדדיות: החילונים מקנאים, שונאים ומסמנים בגזענות את החרדים. נראה לי שבסוגיה זו טמונה אחת מאי ההבנות הגדולות ביותר בין החברה החרדית לחברת הזרם המרכזי. אי הבנה זו קשורה

להשלכות כלכליות. החרדים תופסים את עצמם כמסכנים, כאנשים שאינם שווים זכויות בחברה. לשיטתם, הם ממיתים עצמם באוהלה של תורה, ומבקשים מהמדינה רק את הזכויות הבסיסיות המגיעות לכל אזרח. לעומתם, אוכלוסיית הרוב תוהה שוב ושוב כיצד החרדים מתמודדים עם הבעיה המוסרית של "האם דמם סמוק יותר" מכיוון שאינם משרתים בצה"ל. בהקשר הכלכלי, העיתונות החרדית מדגישה את העוני של החברה החרדית, אך מצניעה את פעולתה המובנת מאליה של מערכת תשלומי ההעברה, כדוגמת קצבאות הביטוח הלאומי והנחות בארנונה.

השאלה השלישית התמקדה בדפוסי הדמיון והשוני בבחירת המסגרות בין **יתד נאמן** להמודיע. ובכן, המסגרות הללו הופיעו בשני העיתונים בכל התקופות. זעקות השבר ב-2013 נשמעו דומות בשני העיתונים, ונרגעו בשניהם ב-2015 וכמובן ב-2020. הדמיון המרכזי בין העיתונים היה בהשתקה כמעט מוחלטת של המאבקים הפנימיים. חילוקי הדעות הקשים בין המפלגות המרכיבות את "יהדות התורה" – אגודת ישראל החסידית ודגל התורה הליטאית – הוצנעו. במקומם, הקונפליקטים החוץ-קבוצתיים הודגשו בכל האמצעים. הכעס על לפיד היה שני בחשיבותו רק לכעס על בנט ו"הבית היהודי". הן **המודיע** והן **יתד נאמן** ניצלו את ההזדמנות לסימון הגבולות בין החרדים לבין הדתיים הלאומיים, "חובשי הכיפות המחוררות", והדגישו כך את השייכות הקבוצתית החרדית. ההבדלים היו מזעריים: **המודיע**, בטאון אגודת ישראל, הדגיש את חברי הכנסת המזוהים עם קבוצה זו, בעיקר ליצמן. **יתד נאמן**, בטאון דגל התורה, הדגיש בעיקר את חברי הכנסת הליטאים, בעיקר גפני. ניתן היה להבחין אף בהבדלי פורמט: **יתד נאמן** הפופולרי יצא בכותרות גדולות וצעקניות, בעוד **המודיע** האליטיסטי, המופיע בפורמט של יריעה רחבה, שמר על איפוק צורני. פירוט של הבדלים אלו מזמין מחקר כמותי משלים, שיבדוק היבטים של היקף ובולטות בטקסטים אלו.

לסיום, אבקש להתייחס לתיאוריה של שניד (Snead, 1994), שניתח ייצוגים של דמויות של שחורים בקולנוע ההוליוודי. אך במקום לנתח את החרדים לובשי השחור, אבקש להתבונן ב"אחרים" מנקודת המבט של העיתונות החרדית. שניד זיהה שלושה כלים עיקריים: מיסטיפיקציה, מחיקה וסימון. הכלי הראשון, מיסטיפיקציה, נובע מההבנה שקודים קולנועיים מתארים מערכות יחסים בין דימויים ומחברים אותם לסכמה המאפשרת הערכה סמיוטית. תהליך ההורדה או ההעלאה בסולם הערכים האנושי מותאם לקהלים שונים לפי הרקע החברתי, הדימוי העצמי ורמת הגזענות שלהם. הממצאים במחקר זה מלמדים על מיסטיפיקציה שנוצרה על ידי **יתד נאמן** ו**המודיע** ביחס ל"הם" כקבוצה, ובייחוד לדמויות של לפיד, בנט ולבסוף גם ליברמן. הבליון, בעל הכיפה המחוררת ו"הדוב המולדובי" הם דמויות מיסטיות, שכל ייעודן הוא לפגוע ביהודים בעלי הזקנים, המבקשים לשמור על מורשת בית אבא.

הכלי השני הוא מחיקה: ביטול, הדרה וצנזורה של דמויות שחורות חזקות ועצמאיות. נראה שהביטחון העצמי של העיתונים החרדיים חזר ב-2015 וביתר שאת ב-2020. לפיד ובנט זוכים לשורות קצרות; וההתעלמות מהם מדגישה את חוסר החשיבות שלהם בעיני הכותבים. ב-2020 הם כבר לא מחוקים, אבל זוכים לסימון סטריאוטיפי. שניד (Snead, 1994) הסביר שכיוון שצבע העור הכהה של השחורים לא הספיק לתעשייה ההוליוודית, נדרש סימון מחודש של השחור באמצעות הנגדתו לצבע הלבן. הדמויות השחורות נדרשו ללבוש כובעים, בגדים, כפפות וסינרים בצבע לבן כדי להדגיש את צבע העור שלהם. ההתבוננות בישראלים ה"לבנים" – לפיד, בנט וליברמן – מנקודת המבט של דמויות "לובשי השחור" החרדים מסמנת אותם שוב ושוב כאופורטוניסטים, בליינים וחסרי עקרונות, שאינם מחוברים לדת

ולערכים. כוכב הטלויזיה חסר הכיפה, איש העסקים עם הכיפה הקטנה והמחוררת ומנהיג ה"הס", שיהדותם מוטלת בספק, עשו קנוניה נגד לומדי התורה.

הממצאים במחקר זה מאפשרים דיון ביקורתי במערכת היחסים המורכבת בין החרדים לפוליטיקה הישראלית, כפי שהיא משתקפת ביומונים החרדיים הנפוצים. תיאור הדימויים והייצוגים של החרדים בעיני עצמם לעומת קבוצות אחרות יכול ללמד על אופני ההבניה של הזהות הפנים-קבוצתית והחוץ-קבוצתית בקהילה החרדית. תרומתו המרכזית של מחקר זה נובעת משימוש במיון של סמטקו וולקנבורג (Semetko & Valkenburg, 2000), שנוצר עבור ניתוח של מסגור חדשותי בתקשורת הזרם המרכזי לצורך ניתוח עיתונות מגזרית. התרומה המשנית נובעת ממימדי ההשוואה על ציר הזמן בין שלוש תקופות ומן ההשוואה על צירי השייכות בין שני עיתונים, השייכים לתתי קבוצות שונות בקרב הקהילות החרדיות. תרומות אלו מאירות את הפינות החשוכות והחסרות במחקר הקיים, ולכן מחקרי המשך יוכלו להתמקד בניחות עיתונות מגזרית בתקופת בחירות תוך השוואה בין מיעוטים שונים ותקופות שונות. זאת ועוד, המחקר הקיים נערך במתודולוגיה איכותנית בלבד. שילוב עתידי של מחקרים איכותניים וכמותיים, שישוו בין מגזרים באותן תקופות, יוכל לאפשר השוואה מרובת מימדים, שתעמיק את ההבנה ביחס למערכות היחסים בין מגוון הקבוצות ותתי הקבוצות המרכיבות את החברה הישראלית.

רשימת המקורות

- אבן צור, ג' ופרידמן, ש' (2020). **העולם היהודי לנוכח משבר הקורונה**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- אברהם, א' (2001). **ישראל הסמויה מעיני התקשורת**. ירושלים: אקדמון.
- אלבוים, ד' (1996). חבורת הזבל וזוללי הסמים. **העין השביעית**. נדלה בתאריך 24.1.2021. <https://www.the7eye.org.il/21739>
- אליאס, נ' (2005). **שימושי תקשורת כאסטרטגיות של השתלבות**. תל אביב: מכון חיים הרצוג, אוניברסיטת תל אביב.
- באואר, מ' ו' ווארטס, ב' (2011). בניית קורפוס: עיקרון מנחה לאיסוף נתונים איכותניים. בתוך מ' ו' באואר וג' גאסקל (עורכים), **מחקר איכותני: שיטות לניתוח טקסט, תמונה וצליל** (עמ' 27-48). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- בראון, ב' (2017). **מדריך לחברה החרדית: אמונות וזרמים**. תל אביב: עם עובד.
- גבל, א' (2006). **הציבור הדתי-לאומי והתקשורת: יחסי אהבה-שנאה**. תל אביב: מכון חיים הרצוג, אוניברסיטת תל אביב.
- גיל, ר' (2011). ניתוח שיח. בתוך מרטין ו' באואר וג'ורג' גאסקל (עורכים). **מחקר איכותני: שיטות לניתוח טקסט, תמונה וצליל** (עמ' 199-218). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- כהן, י' (2013). עידן המידע והזהות החרדית דתית. **קשר**, 44, 3-9.
- כהנר, ל' (2020). **החברה החרדית על הציר שבין שמרנות למודרניות**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- כץ, נ' (2017). "מצבי גבול תקשורתיים": תפיסות של קבוצות מיעוט את ייצוגן התקשורתי במדיה המרכזית בישראל. דוח מחקר. **מסגרות מדיה**, 16, 143-149.

- לוי, א. (1990). העיתונות החרדית והחברה החילונית בישראל. בתוך י. ליבמן (עורך), **לחיות ביחד: יחסי דתיים חילוניים בחברה הישראלית** (עמ' 53-30). ירושלים: כתר.
- מיכלסון, מ. (1990). עיתונות חרדית בישראל. **קשר**, 8, 11-22.
- מלאך, ג' (2013). העיתונות החרדית נגד בג"ץ: פרשת בית הספר בעמנואל. **קשר**, 44, 19-10.
- מלאך, ג' וכהנר, ל' (2020). **שנתון החברה החרדית בישראל**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- נאור, א' (2018). מלחמת העצמאות בעיניים חרדיות: על פי "היומן" של אגודת ישראל שיצא בירושלים (מארס-אפריל 1948). **חקר החברה החרדית**, 5, 131-94.
- נוסק, ה' ואדוני, ח' (2007). ישראלים בכפר הלוקאלי ובכפר הגלובאלי: הזהות הלאומית במבחן הגלובליזציה והרב-תרבותיות בעידן התקשורת הרב-ערוצית. **קשר**, 35, 146-136.
- נריה-בן שחר, ר' (2008). **הנשים החרדיות ותקשורת ההמונים בישראל: דפוסי חשיפה ואופני קריאה**. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.
- נריה-בן שחר, ר' (2012). ההגדרה העצמית של נשים חרדיות באמצעות דפוסי החשיפה לעיתונות החרדית. בתוך ק' קפלן וני שטדלר (עורכים), **מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית בישראל ובחברה** (עמ' 161-137). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- סיון, ע' וקפלן, ק' (2003) (עורכים). **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?** ירושלים: מכון ון ליר.
- סקר TGI (22.3.2018). **ככר השבת, סקר TGI**. נדלה בתאריך 24.1.21 <https://www.kikar.co.il/271693.html>
- פרידמן, מ' (1991). **החברה החרדית: מקורות, מגמות, תהליכים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- צרפתי, א' וזאבי, ע' (2012). "מדברים כהלכה": על הרטוריקה של פרסומות בעיתונות החרדית. **מסגרות מדיה**, 8, 89-114.
- קמה, ע. (2008). ללא חדר משלהן: מעורבותן של מהגרות-עבודה פיליפיניות בכתב-עת בן-כלאיים. **מסגרות מדיה**, 2, 25-49.
- קמה, ע. (2016). "אם שמים אותי על המסך, משמע אני קיים": דרכי התמודדות של הומואים עם הכחדתם הסמלית הנתפסת. אצל א. גרוס, ע. זיו ור. יוסף (עורכים), **סקס אחר: מבחר מאמרים בלימודים להט"ביים וקוויריים ישראלים** (עמ' 561-507). תל אביב: רסלינג.
- קמה, ע' ופירסט, ע' (2015). **על ההדרה: ייצוגים תקשורתיים של "אחרים"**. תל אביב: רסלינג.
- קפלן, ק' (2001). כלי התקשורת בחברה החרדית בישראל. **קשר**, 30, 18-30.
- קפלן, ק' (2006). **"רבות רעו"ת צדיק": קווים לתולדות העיתונות החרדית בישראל, למאפייניה ולהתפתחותה**. תל אביב: מכון חיים הרצוג, אוניברסיטת תל אביב.
- קפלן, ק' (2007). **בסוד השיח החרדי**. ירושלים: מרכז זלמן שזר להיסטוריה יהודית.
- קפלן, ק' ושטדלר, נ' (2012) (עורכים). **מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית בישראל ובחברה**. ירושלים: מכון ון ליר.
- קרן-קרנץ, מ' (2017). חומות של הפרדה: נטורי קרתא ועיתונותם בתקופת קום המדינה. **קשר**, 50, 88-71.
- קרן-קרנץ, מ' (2019א). החרדים ומדינת ישראל בעשור הראשון לקיומה בראי העיתונות החרדית. **קשר**, 52, 91-74.
- קרן-קרנץ, מ' (2019ב). "שובי שובי ונחזה בך": תמונות נשים בעיתונות החרדית. **קשר**, 53, 93-74.
- רינאווי, ח' (2007). **דימוי המגזר היהודי ומוסדות המדינה בתקשורת הערבית בישראל**. תל אביב: מכון חיים הרצוג, אוניברסיטת תל אביב.

שירן, ו' (2001), אנחנו מסעודה משדרות. בתוך: נ' ישובי (עורכת), **הזרה ודימוי שלילי: אי שוויון בתקשורת הישראלית** (עמ' 40-4). תל אביב: האגודה לזכויות האזרח.

- Adoni, H., Caspi, D., & Cohen, A. A. (2006). *Media, Minorities and Hybrid Identities*. New Jersey: Hampton Press.
- Almond, G. A., Appelby, S. R. & Sivan, E. (2003). *Strong Religion: The Rise of Fundamentalisms around the World*. Chicago: University of Chicago Press.
- Avraham, E. (2003). *Behind Media Marginality: Coverage of Social Groups and Places in the Israeli press*. Lanham, MD: Lexington Books.
- Avraham, E., & First, A. (2010a). Combining the representation approach with the framing concept: Television news coverage of the Arab population in Israel during conflict. *Journalism*, 11(4), 481-499.
- Avraham, E., & First, A. (2010b). Can a regulator change representation of minority groups and fair reflection of cultural diversity in national media programs? Lesson from Israel. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 54(1), 136-148.
- Barthes, R. (1967). *Elements of Sociology*. New York: Hill and Wang.
- Bennett, W. L. (2003). *News: The Politics of Illusion*. New York, NY: Longman.
- Carragee, K. M., & Roefs, W. (2004). The neglect of power in recent framing research. *Journal of Communication*, 54(2), 214–233.
- Cohen, Y. (2012). *God, Jews and the Media: Religion and Israel's Media*. London: Routledge.
- De Nooy, W. & Kleinnijenhuis, J. (2013). Polarization in the media during an election campaign: A dynamic network model predicting support and attack among political actors. *Political Communication*, 30, 117–138.
- De Wildw, P., Michailidou, A. & Trenz, H. J. (2014). Converging on euroscepticism: Online polity contestation during European Parliament elections. *European Journal of Political Research* 53, 766–783.
- Entman, R. M. (1989). *Democracy Without Citizens: Media and the Decay of American Politics*. New York: Oxford University Press.
- Entman, R. (1991). Framing US coverage of international news: Contrasts in narratives of the KAL and Iran air incidents. *Journal of Communication*, 41(4), 6–27.
- Entman, R. (1993). Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication*, 43(4), 51–58.
- Entman, R. M. (2007). Framing bias: Media in the distribution of power. *Journal of Communication*, 57(1), 163-173.

- Gamson, W. A. & Modigliani, A. (1989). Media discourse and public opinion on nuclear power: A constructionist approach. *American Journal of Sociology*, 95(1), 1-37.
- Gilligan, C. (2015). The listening guide method of psychological inquiry. *Qualitative Psychology*, 2(1), 69-77.
- Gitlin, T. (1980). *The Whole World is Watching: Mass Media in the Making and Unmaking of the New Left*. Berkeley: University of California Press.
- Goffman, E. (1974). *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*. New York: Harper & Row.
- Han, J. & Federico, C. M. (2018). The polarizing effect of news framing: Comparing the mediating roles of motivated reasoning, self-stereotyping, and intergroup animus. *Journal of Communication*, 68, 685-711.
- Iyengar, S. (1991). *Is Anyone Responsible? How Television Frames Political Issues*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kama, A. (2004). Supercrips versus the Pitiful Handicapped: Reception of Disabling Images by Disabled Audience Members. *Communications; European Journal of Communication Research*, 29(4), 447-466.
- Kim, J. & Wanta, W. (2018). News framing of the U.S. immigration debate during election years: Focus on generic frames. *The Communication Review*, 21(2), 89-115.
- Neuman, W. R., Just, M. R., & Crigler, A. N. (1992). *Common Knowledge*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ramasubramanian, S., Doshi, M. J. & Saleem, M. (2017). Mainstream versus ethnic media: How they shape ethnic pride and self-esteem among ethnic minority audiences. *International Journal of Communication*, 11, 1879-1899.
- Rotter, J. B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monograph: General and Applied*, 80 (1), 1-28.
- Rotter, J. B. (1990). Internal versus external control of reinforcement: A case history of a variable. *American Psychologist*, 45(4), 489-493.
- Scheufele, D. A. (2000). Agenda-setting, priming, and framing revisited: Another look at cognitive effects of political communication. *Mass Communication & Society*, 3, 297-316.
- Scheufele, D. A., & Iyengar, S. (2014). The state of framing research: A call for new directions. In K. Kenski & K. H. Jamieson (eds.), *The Oxford Handbook of Political Communication* (pp. 619-632). New York, NY: Oxford University Press.

- Semetko, H. A. & Valkenburg, P. M. (2000). Framing European politics: A content analysis of press and television news. *Journal of Communication*, 50(2), 93-109.
- Snead, J. (1994). *White Screens/Black Images: Hollywood From the Dark Side*. London: Routledge.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (2004). The social identity theory of intergroup behavior. In J. T. Jost & J. Sidanius (eds.), *Political Psychology: Key Readings* (pp. 276–293). London: Routledge.
- Taragin-Zeller, L. (2014). Modesty for heaven's sake: Authority and creativity among female ultra-Orthodox teenagers in Israel. *Nashim*, 26, 75-96.
- Tuchman, G. (1978). *Making News*. New York: Free Press.
- Vonk, J. & Pitzen, J. (2015). Religiosity and the formulation of causal attributions. *Thinking and Reasoning*, 22(2), 119-149.